

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ**

МАВЖУДА РАЗЗОҚОВА

МАВЛОНО ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(Илмий мероси)

Тошкент
"Muharrir" нашриёти
· 2013
www.ziyouz.com kutubxonasi

УДК: 94 (575)

КБК 87.3 (5Ў)

P 18

Раззоқова, Мавжуда

Мавлоно Яъқуб Чархий / М.Раззоқова; масъул муҳаррир М. Ҳасаний; сўзбоши муаллифи С.Сайфуллоҳ.
- Тошкент: "Муҳаррир" нашриёти, 2013. 112 б.

ISBN 978-9943-25-184-7

Мавлоно Яъқуб Чархий (1363-1447) Баҳоддин Нақиббанднинг (1318-1389) тўртинчи халифаси бўлган. У ўз устози вафотидан сўнг нақшбандия тариқатининг ривожига улкан ҳисса қўшган мутасаввуф олимдир. Унинг шариат, тасаввуф тарихи, фикҳ, ақоид ва давлатчиликка оид ўндан ортиқ асарлар ёзгани маълум. Мазкур монографияда Чархийнинг ҳаёти, илмий фаолияти ва бизгача етиб келган асарлари ҳақида биринчи марта атрофлича фикр юритилади.

Монография тасаввуф, ирфоний фалсафа, мерос тақсими, ислом ҳуқуқшунослиги масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК: 94 (575)

КБК 87.3 (5Ў)

Масъул муҳаррир:

Маҳмуд ҲАСАНИЙ

тарих фанлари доктори

Сўзбоши муаллифи:

Сайфиддин Сайфуллоҳ

филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-25-184-7

© М.Раззоқова

© «Муҳаррир» нашриёти,
Тошкент, 2013 йил

МАВЛОНО ЯЪҚУБИ ЧАРХИЙ

Мустақиллигимиз шарофати билан мана бир неча йилдирки, миллий қадриятларимиз, маънавий меросимиз қайтадан тикланди. Ўтмиш азиз — авлиёларимизнинг, уламои киромларимизнинг хор бўлиб ётган қабрлари обод бўлди ва зиёратгоҳларга айлан-тирилди. Олимларимиз томонидан уларнинг бебаҳо асарлари нашр этила бошланди. Шу жумладан, Нақшбандия машойихлари ва Нақшбандийлик тариқатига ҳам эътибор қаратилди.

Маълумки, нақшбандия Баҳоуддин НАҚШБАНД ал-Бухорий (1318—1389) томонидан ривожлантирилиб, энг юксак чўққига кўтарилган буюк тасаввуф мактаби. Суннийликнинг барча қарашларини ўзида жамлаган, диний тамойилларга муътадил амал қилишни, гўзал ахлоқни, меҳр-муҳаббатни, хайру саховатни тарғиб қиладиган дунёга машҳур бир тариқатдир. Шунинг учун ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг мажмуасини обод этиш ва диний-ахлоқий қарашларини тарғиб қилиш учун ҳуку-матимиз раҳбарлари алоҳида эътибор бериб келишмоқда. Зеро ўзининг муътадиллиги ва комил инсон етиштириш борасидаги афзаллиги билан бу тариқат асрлардан бери неча-неча истеъ-додли олим ва фозилларни тарбиялаб вояга етказган. Жумла-дан Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳро-ри Валий, Абдураҳмон Ҷомий, Алишер Навоий, Маҳдуми Аъзам Косоний-Даҳбедий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоҳёр, Мажзу-би Намангоний ва ҳоқ.

Нақшбандия буюкларидан яна бири, ҳам олим, ҳам ориф бўлган Хожа Аҳрори валийнинг пири «олтин ҳалқа силсиласи»-нинг ўн саккизинчи бўғинидан жой олган Мавлоно Яъқуби Чархийдир. У зотнинг ҳаёти ва ижоди ҳам олимларимиз томо-нидан тадқиқот доирасига тортилди. Бу мавзу юзасидан Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Мавжуда Раззоқова дастлабки ва салмоқли ишни амалга оширди. У “Мавлоно Яъқуби Чархий ва унинг илмий мероси” номли номзодлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилди. Ушбу монография илмий ишининг ҳосиласидир.

Монографиянинг биринчи бобида Мавлоно Чархий яшаган даврнинг ижтимоий муҳити, тасаввуф ривожини, Чархий ҳаёти ва фаолияти ёритиб берилган бўлса, иккинчи бобида Чархийнинг дунёқараши ва асарлари таҳлил қилиб берилган. Ишончли манбалар асосида муаллиф томонидан илмий ва асосли хулосалар чиқарилган.

Яъқуби Чархий номи деярли барча нақшбандияга оид тасаввуфий манбаларда учрайди. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида у киши ҳақида жумладан шундай дейди: “Мавлоно Яъқуби Чархий қаддасаллоху таоло сирраҳу асли Чарх деган ердиндурларки, Фазнийнинг кентларидиндур. Ва Хожа Алоуддин Атторнинг асҳобидиндур, балки Хожайи бузургвор (Баҳоуддин Нақшбанд – С.С.) асҳобидин эрмиш, ул Ҳазрат (Баҳоуддин Нақшбанд – С.С.) оламдин нақл (вафот) қилгондин сўнгра Хожа Алоуддин қуддиса сирруҳу суҳбатига етибдур. Мавлоно (Яъқуби Чархий) дер эрмишларким, аввал қатлаким, Ҳазрат Хожайи бузургвор муборак суҳбатларига етиб, ўзни топшурдук, алар буюрдиларки, биз ўзлукумиз била (ўз-ўзимизча) ҳеч иш қилмасбиз, бу кеча кўраликим, сени радму қилурлар, ё қабулму? Мавлоно дебдурки, ҳаргиз ул кечадин саъброқ (оғирроқ) кеча манга ўтмайдурким, тонг отқунча бағрим юз лахт қон эрдиким, ё Раб, бу эшикни манга қабул била очқайлар, ё рад қилғайлар. Алас-сабоҳ (тонг билан) чун Ҳазрат Хожайи бузургвор суҳбатларига бордим, иноят қилиб дедиларки, қабул қилдилар, аммо сен Алоуддин суҳбатида бўлгундур, дебдурлар. Андин сўнгра мен Бадахшонга туштум ва Хожа Алоуддин, Ҳазрат Хожайи бузургвор қуддиса сирруҳу вафотларидин сўнгра Чағониёнга келиб, мугаваттин бўлдилар (ватан тутиб қолдилар). Ва манга киши юбориб, Ҳазрат Хожайи бузургвор ишпорат қилган сўзни изҳор қилдилар. Ва мен алар хидматиға келиб, то алар ҳаётда эрдилар, алар хидматида бўлдум.”

Хожа Убайдуллоҳ Вали ҳақида сўз юритилган манбаларда ҳам у кишининг устози Мавлоно Яъқуби Чархийнинг номи тилга олинади. Абу Тоҳир Хўжанинг “Самария” асарида “солиҳлар қутби, яхшиларнинг суянчиси Хожа Убайдуллоҳ Валининг улуғ мартабаси, асли Тошкент вилоятида туғилгани, у

зотнинг лақаби Носируддин бўлиб, насаби Умари Хаттобга улашгани, Султон Абу Саъиднинг истаки ва илтимоси билан Самарқандга кўчиб келиб, Хожа Кафшир маҳалласида тура бошлангани” ҳақида маълумот бериб, яна қуйидагиларни ёзади: “Хожа Аҳрор ҳазрат Мавлоно Яъқуб Чархийнинг муриди бўлиб, у (бухоролик) ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг муридидир. Лекин мавлоно Яъқуб тугалликни ҳазрат Хожа Алоуддин Аттордан топган. Хожа Алоуддин Аттор хожа Баҳоуддиннинг халифаси эди. Хожа Аҳрор шайхлик йўлини касб этиб юрган чоғларида, Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига сафар этиб, ўша замоннинг шайхлари бўлган Саййид Қосим, Мавлоно Низомиддин Хомуш, шайх Баҳоуддин Умар сингари зотларнинг суҳбатларига етишди. Энг кейин Мавлоно Яъқуб Чархийга йўлиқиб, мурид бўлди ва у кишидан тугаллик топиб, замоннинг биринчиси ва жаҳоннинг тенгсиз бир кишиси бўлди”.

Мавлоно Яъқуби Чархий асли Афғонистоннинг Чарх деган жойида туғилган. Тўлиқ исми Мавлоно Яъқуби Чархий ибн Усмон ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Ғазнавийдир. Тахминан 1363 йилларда туғилган. У зот бир муддат Афғонистон, Миср ва Бухоро олимларидан ўша давр мадраса илмларини эгаллайди, ўз даврининг етук шайхларини зиёрат қилади, тариқат илмларига қизиқади. Оқибат ўз замонасининг қутби Баҳоуддин Нақшбанд ҳузурларига келиб, у кишига мурид бўлади. Кейинчалик Баҳоуддин Нақшбанд пирларининг тавсияси билан Алоуддин Аттор ҳазратларига ҳам хизмат қилиб, комил шайх бўлиб етишадилар ва устозларининг сулук йўлларини давом эттирадилар.

Баъзи нақшбандия силсилаларида Баҳоуддин Нақшбанддан кейин Мавлоно Яъқуби Чархий номи келади, айримларида эса Баҳоуддин Нақшбанддан кейин Алоуддин Аттор, ундан кейин Яъқуби Чархий номлари келади. Мавлоно Яъқуби Чархийнинг иккала пирдан иршод олганини инобатга олсак, ҳар иккала силсилада ҳам номланиш тўғри бўлади. Мавлоно Яъқуби Чархийнинг силсилалари қуйидагича:

1. Саййиди Коинот Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (саллаллоҳу алайҳи ва саллам)
2. Ҳз. Абу Бакри Сиддиқ (разияллоҳу анҳу)
3. Ҳз. Салмон ал-Форсий (р.а.)
4. Ҳз. Қосим ибни Муҳаммад (қуддиса сирруҳу)
5. Ҳз. Жаъфари Содиқ (қ.с.)
6. Ҳз. Боязид ал-Бистомий (қ.с.)
7. Ҳз. Абул Ҳасан ал-Харақоний (қ.с.)
8. Ҳз. Абу Али ал-Формадий (қ.с.)
9. Ҳз. Юсуф ал-Ҳамадоний (қ.с.)
10. Ҳз. Абдухолиқ ал-Ғиждувоний (қ.с.)
11. Ҳз. Хожа Ориф ар-Ревгарий (қ.с.)
12. Ҳз. Маҳмуд Анжир ал-Ғағнавий (қ.с.)
13. Ҳз. Али ар-Ромитаний (қ.с.)
14. Ҳз. Муҳаммад Бобо ас-Саммосий (қ.с.)
15. Ҳз. Амир Кулол (қ.с.)
16. Ҳз. Шоҳи Нақшбанд Муҳаммад Баҳовуддин (Баҳовул-ҳақ вад-дин)и Бухорий (қ.с.)
17. Ҳз. Алоуддин Аттор (қ.с.)
18. Ҳз. Ёқуб ал-Чархий (қ.с.)
19. Ҳз. Убайдуллоҳ Аҳрор (қ.с.)

Мавлоно Яъқуби Чархий худди Хожа Аҳмад Яссавий, Имом Муҳаммад Ғаззолий, Шайх Саъдий, Абдулло Ансорий, Нажмиддин Кубро, Абдурахмон Ҷомий, Маҳдуми Аъзам Косоний Даҳбедий, Сўфи Оллоҳёр, Ҳазиний Қўқандийлар каби ҳам ҳаётини фаолияти ҳам ёзган асарлари билан илму маърифат тарқатди. Инсонларга ҳақ ва тўғри йўлни кўрсатди.

Ушбу монография муаллифининг таъкидлашича, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида мутасаввиф олим Мавлоно Яъқуби Чархийнинг:

1. *Рисолаи қудсия (қудсий калималар ҳақида рисола).*
2. *Рисолаи абдолийа (абдоллар ҳақида рисола).*

3. *Рисола дар маноқиб ва ақоид (маноқиб ва ақоид ҳақида рисола)*

4. *Шарҳи асмоуллоҳ (Аллоҳ исмларининг шарҳи).*

5. *Китоб ул-фароуз (мерос тақсими ҳақида китоб).*

6. *Рисолаи унсия (дўстлик ҳақида рисола).*

7. *Тафсири Чархий (Чархий тафсири).*

каби асарлари мавжуд ва улар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди. Мазкур асарларни таржима қилиб ва шарҳлаб халқимизга етказиш галдаги вазифаларимиздан бўлмағи керак. Чунки, ота-боболаримиз билан қуруқ фахрланишдан фойда йўқ. Асосийси, улар қолдирган бебаҳо асарларни ўқиш ва уқиш, келажак авлодга етказишдир.

Мавлоно Яъқуби Чархий бутун умрини илмга, маърифатга, эзгуликка бағишлаб 1447 йилда вафот этади. У кишининг қabri Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳридан беш километрлар йироқдаги Рудакий ноҳиясида жойлашган. Қўқонда туғилган ва ўз вақтида ваҳҳобийларга қарши курашган нақшбандий шайхи, машҳур аллома Муҳаммаджон мулло Рустам ўғли (Мавлавий Ҳожи Ҳиндистоний (1892-1989)нинг қabri ҳам Мавлоно Яъқуби Чархий марқади ёнидадир. Бутунги кунда уларнинг қабрларини зиёрат қилиш учун бутун дунёдан ихлосмандлар келиб турадилар.

Тарихимизга назар ташласак, ўтмиш хон ва султонларнинг ҳар бири азиз-авлиёларга, уламои киромларга юсак эътибор назари билан қарашган, ҳар бирининг мастаҳабат ва дуо оладиган авлиё пирлари бўлишган. Шу пирларнинг дуоси баракотидан халққа тинчлик-осудалик ва фаровонлик ато этилган, кези келганда улўф зотларнинг дуоси ва таважжуҳи билан душманлардан голиб келинган ва ҳок. Бунга соҳибқирон бобомиз Амир Темур ва Бобур каби йирик султонларнинг ҳаёти ва зафарли юришлари ёрқин мисол бўла олади. Бу зотлар “Темур тузуклари” ва “Бобурнома”каби асарларида авлиё инсонларнинг дуосини олгани ва бу дуоларнинг баракотидан кўп хайрли ишларга эришганликларини эътироф этишган. Ушбу китоб муаллифининг сўзига қараганда “Темурнома”да ёзилишича, Амир Темур Баҳодурдин Нақшбанднинг руҳидан мадад истаб, унга шундай муурожаат қилади:

*Қўлум олинг, ё пирим, манда қувват қолмади,
Йўлга солинг, ё пирим, манда ғайрат қолмади.*

Демак, Амир Темур Баҳоуддин Нақшбанд билан руҳий мулоқотда бўлиб турган. Академик Б.Аҳмедов томонидан чоп этилган “Амир Темур ўғитлари” китобида буюк Соҳибқироннинг қуйидаги сўзи келтирилган: “Пири комил шайх Баҳоуддин Нақшбанднинг “Кам е, кам ухла, кам гапир” деган панду насиҳатларига амал қилдим. Аркону давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди “Кам энглар, очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар, мукаммалликка эришасизлар, кам гапиринглар, доно бўласизлар”.

“Валий” сўзининг кўплиги “авлиё” бўлади. “Авлиёуллоҳ” дегани “Аллоҳнинг дўстлари” деганидир. Улар ҳам оддий одамлар каби инсон жинсидан бўлса-да, ўзининг илми, амали ва ихлоси билан Ҳаққа етишган, дуолари ижобат бўладиган, покиза ва тақводор зотлардир. Тасаввуф олимлари таъкиллаганидек, уларнинг тириги ҳам ўлиги ҳам инсонларга раҳматдир... Тасаввуф китобларда ёзилишича, Валий инсон тириклигида қинга солинган қиличдек бўлса, вафотидан кейин қиндан суғурилган қилич каби тасаруфни янада кенгаяр экан. Чунки улар вафот этгандан кейин ҳам Аллоҳ ҳузурда, унинг марҳаматида бўлар эканлар... Бу борада Қуръони каримда авлиёлар ҳақида шундай дейилган:”*Огоҳ бўлингизким, албатта Аллоҳнинг дўстларига бирон хавф йўқдир ва улар ғамгин бўлмайдилар. Улар иймон келтирган ва тақволи бўлганлардир. Уларга ҳаёти дунёда ҳам, охирада ҳам хушxabар бординдир*”. (Юнус сураси, 62-64 оятлар). Абу Ҳурайра разияллоҳу анхудан ривоят қилинган ҳадисда айтилади: “Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: “*Аллоҳ таоло айтади: Кимда-ким Менинг дўстим билан адоватлашса, Мен унга уруш эълон қиламан. Бандам Мен унинг зиммасига фарз этган амаллардан кўра суюклироқ нарса билан Менга қурбат-яқинлик ҳосил қилмаган. Бандам Менга нафл ибодатлар билан тобора яқинлашаверганидан, ҳатто уни яхши кўриб қоламан. Агар уни яхши кўрсам,*

*Мен унинг эшитадиган қулоғи, кўрадиган кўзи, ушлай-
диган қўли ва юрадиган оёғи бўламан. Агар Мендан сўраса,
албатта унга бераман. Агар Мендан паноҳ тиласа,
албатта уни паноҳимга оламан”. (Бухорий ривоятлари).*

Демак, бугунги кунда авлиёларга бўлган эзгу муносабат, ҳур-
мат- эътибор бежиз эмас. Тасаввуф таълимоти, хусусан юрти-
мизда тараққий этган яссавия, кубравия ва нақшбандия тари-
қатларини, машойихларнинг ҳаёт ва ижодларини яхши билиш
қайсидир маънода тарихимиз ва қадриятларимизни теранроқ
ўрганиш демакдир. Шу боис бу борада қилинган ишларни,
тадқиқотларни ўзлаштиришимиз ва ёшларга тарғиб этишимиз
лозим. Қўлингиздаги муъжаз рисола ҳам ана шундай хайрли
ишлардан бири. Китобхонларнинг ундан баҳраманд бўлишлари-
ни умид қилиб қоламиз.

*Сайфиддин САЙФУЛЛОҲ
Дўрмон • 13.12.2012*

I БОБ

XIV-XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА ИЖТИМОЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ, НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИ ВА ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт ва нақшбандия таълимоти

XIII асрнинг биринчи ярми ва XIV асрнинг 50-60 – йиллари Мовароуннаҳрнинг доимо бир-бирига душман бўлиб келган майда феодал ерларга парчаланиб кетиши, шунингдек, мўғул хонининг бутун Мовароуннаҳрни босиб олишга интилишининг кучайиб бориши билан характерлидир. Бу даврда сиёсий аҳвол анча оғир эди. Қисқа вақт ичида яна мустақкам давлатни вужудга келтирган Амир Темурнинг ҳокимлиги ана шундай шароитда бошланди¹.

Амир Темур салтанати даврида XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида Мовароуннаҳрда тасвирий санъат, меъморчилик, амалий санъат, илм-фан ниҳоятда ривожланиб борди. XIV асрдаги меъморлар ва усталарнинг анъаналари XV асрда янада чуқур, кенг тус олди. Бу даврдаги меъморчилик ва шаҳар қурилишининг равнақи иқтисод ва маданият тараққиёти билан боғлиқ эди. Амир Темур замонида Самарқанда Хоразм, Исфажон, Шероз, Ҳалаб, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши усталарининг қўли билан саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар, шаҳар ташқарисиди эса боғ-роғлар вужудга кела бошлади².

Шаҳрисабздаги Оқсарой ва Хўжа Аҳмад Яссавийнинг Туркистондаги масжиди Амир Темур давридаги бинокорлик ишларининг ажойиб ёдгорлиги ҳисобланади. Шунингдек, Амир Те-

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Таржимон О.Бўриев. - Т.: Камалак, 1994. - Б. 25-68.

² Урунбаев А. Письма-автографы Хаджа Ахрар Вали из "Альбома Навои". - Т.: Фан, 1982. - С. 17.

мур Самарқанд атрофида ажойиб саройлар (Боғи чинор, Боғи дилкушо, Боғи беҳишт, Боғи баланд) қурдирган³.

Амир Темур даврида давлат ишлари турк-ўзбек ҳамда форс-тожик тилларида олиб борилган. Шунингдек, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур саройидаги сўз усталари, шарҳловчилар, котиблар ҳам турк тилида, ҳам форс тилида ёзганликларини маълум қилади⁴. Чет эл олими Г.Вамбери ўзининг “Бухоро тарихи” китобида “Темур тузуклари” асарига юксак баҳо бериб, қуйидагиларни ёзади: “...Темур ўзининг издошларига панд-насиҳат ва қўлланма тарзида ёзиб қолдирган “Қонулар” (“Темур тузуклари”) муаллифи сифатида Ўрта Осиёда кенг танилди. “Қонулар” унинг томонидан ўша давр тилида ёзилган бўлиб, соддалиги ва жозибадорлиги билан ажралиб туради”. Шунингдек, бу ҳақда И.Мўминов ҳам айтиб ўтган⁵.

Амир Темур тасаввуф, хусусан, нақшбандия тариқати намоёндаларига зўр ихлос қўйган эди. Унинг уч нафар мўътабар пирлари бўлган. Булардан биринчи, Мир Саййид Барака, иккинчиси, Амир Кулол⁶, учинчиси Зайнуддин Абу Бакр Тойбодий⁷ (XIV аср) бўлиб, у ҳақда Амир Темур ўзининг “Темур тузуклари” асарида ёзиб ўтади⁸.

Амир Темурнинг Баҳоуддин Нақшбандга бўлган ихлоси шу даражада чуқур ва самимий бўлганки, ҳатто Нақшбанд вафотидан кейин ҳам давлатни бошқаришда унинг руҳидан нажот сўраб турган. “Темурнома”да ёзилишича, Амир Темур Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳидан мадад истаб, унга шундай муурожаат қилади:

³ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва roli. - Т.: Фан, 1993. - Б. 26.

⁴ Н.Д.Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей института востоковедения. - Выпуск 3. - М.: Наука, 1975. - С. 273.

⁵ Герман Вамбери. История Бухары. т. I-II. - / Перевод А.И.Павловского. - С. Спб.: Б.И., 1873. - С. 212-217; И.Мўминов. Амир Темурнинг..., 44-бет.

⁶ Усмонов О. Мир Саййид Барака ва Соҳибқирон. // Тошкент оқшоми, 1996 йил, 13 сентябр.

⁷ Зайнуддин Абу Бакр Тойбодий — хуросонлик йирик шайх ва шайхулислом; Амир Темурнинг эътиқод қўйган пирларидан: тинчликсевар ва раиятпарвар инсон бўлган.

⁸ Амир Темур. Темур тузуклари. / Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. - Б. 16.

Кўлум олинг, ё пирим, манда қувват қолмади,
Йўлга солинг, ё пирим, манда ғайрат қолмади⁹.

Демак, Амир Темур Баҳоуддин Нақшбанд билан ҳам мулоқотда бўлиб турган. Академик Б.Аҳмедов томонидан чоп этилган “Амир Темур ўғитлари” китобида буюк Соҳибқироннинг қуйидаги сўзи келтирилган: “Пири комил шайх Баҳоуддин Нақшбанднинг “Кам е, кам ухла, кам гапир” деган панду насихатларига амал қилдим. Аркону давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди “Кам енглар, очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар, мукамалликка эришасизлар, кам гапиринглар, доно бўласизлар”¹⁰. Бундан маълум бўладики, Амир Темур ўзининг давлатни бошқаришда Баҳоуддин Нақшбанднинг юқоридаги ҳикматига амал қилган.

XV-XVI асрларда Ўрта Осиёни темурийзодалардан Улуғбек¹¹, Хусайн Бойқаро¹² ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур¹³ бошқардилар. Бу давр ичида Мовароуннаҳрда маданият, илм-фан янада ривожланди. XVI асрга келиб, Мовароуннаҳрни Шайбонийхон босиб олгандан сўнг, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, буюк Соҳибқирон Амир Темур бунёд қилган улкан темурийлар салтанати шу билан емирила бошлади. Лекин Бобур ўз салтанатини сақлаб қолиш мақсадида Ҳиндистонни босиб олди ва ота юртида амалга оширолмаган орзусини ўзга мамлакатда амалга оширишга ҳаракат қилди. Бобурийлардан бўлган Шоҳ Яҳон қурдирган Тоғ Маҳал мақбараси бобурийлар томонидан қолдирилган улкан маданиятнинг бир нишонасидир.

⁹ Жангномаи Амир Темур Кўрагон. - Т.: 1910. - Б. 204.

¹⁰ Амир Темур ўғитлари. / Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: Бўрибой Аҳмедов, Акрам Аминов. - Т.: Наврўз, 1992. - Б. 58.

¹¹ Бартольд В.В. Улуғбек и его время. Соч. т. 2, ч. 2. - М.: Наука, 1964; Қаранг: Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлар ва таҳрири остида, форсчадан Б.Аҳмедов, Н.Норқулов, М.Ҳасанийлар таржимаси. - Т.: Чўлпон, 1994.

¹² Файзиев Т. Хусайн Бойқаро. // Буюк сиймолар, алломалар. - Т., 1996. 2-китоб. - Б. 82-84.

¹³ Азимжоновна С., Валиева Д. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. // Буюк сиймолар, алломалар. - Т., 1996. 2-китоб. - Б. 112-116.

Ислом дини ўрта асрда барча мусулмон мамлакатлари сингари, Ўрта Осиё халқлари маданияти, маърифатининг энг асосий ва ниҳоятда муҳим қисмига айланган. Ислом динининг асосий муқаддас манбаи — Қуръон оятлари ва сураларидир, уларда асосий диний қонун-қоидалар, ақидалар баён этилган¹⁴. Ундан сўнг асосий манбаи Ҳадис, яъни Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассаломнинг айтган сўзлари, унинг ҳаётий фаолиятлари, кўрсатмалари йиғиндисидир. Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф асосида Ислом дини вужудга келган ва калом ҳамда шариат қонун-қоидалари пайдо бўлди.

Калом сўзи VIII асрда шаклланган бўлиб, у исломнинг назарий-фалсафий таълимотидан иборатдир.

IX — X асрларнинг ўзидаёқ Ироқда, Эронда бу таълимотнинг йирик вакиллари вужудга келди. Жумладан, Мансур Ҳаллож (859-922), Боязид Бистомий (IX аср), Жўнайди Боғдодий (ваф. 910) тасаввуф таълимотида кўзга кўринган шайхлардир.

Кейинроқ тасаввуфнинг назарий масалалари билан шуғулланиш вужудга келди¹⁵. Тасаввуф назарияси билан шуғулланувчилар ўз даврининг билимини пухта эгаллаган, деярли барча илмлардан хабардор бўлган мутафаккир кишилар бўлганлар. Буларга Абдул Ҳамид Фаззолий (1058-1116), Сухравардий (1155-1191), Ибн Арабий (1165-1240) кабиларни кўрсатиш мумкин¹⁶.

Ўрта Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Юсуф Ҳамадоний (1048-1140) таълимоти муҳим роль ўйнади. Бу таълимот умуман Ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуф мактабларига жуда катта таъсир кўрсатди. Юсуф Ҳамадоний Фарбий Эроннинг Ҳамадон шаҳарида туғилиб ўсган бўлса-да, лекин умрининг асосий қисмини Ўрта Осиёда ўтказган¹⁷.

¹⁴ Тримигэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ. под ред. и с предисловием О. Ф. Акимовичкин. - М.: Наука, 1989. - С. 16.

¹⁵ Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Изб. труды, т. 3. - М.: Наука, 1965. - С. 14.

¹⁶ Ислом. Справочник. Фалс. ф. д. М. А. Усмонов таҳрири остида. - Т.: ЎзСЭнци., 1989. - Б. 123-249-301.

¹⁷ Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 104-бет; Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти, 65-бет.

Ҳамадоний таълимотида ҳалол меҳнат қилиб, кун кечирши биринчи ўринда туради. Унинг ўзи ҳам ҳунармандчилик ва касибчилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам мазкур таълимот ҳунармандлар орасида тез тарқалган.

Юсуф Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда сўнгги икки тасаввуф мактаби вужудга келди. Биринчиси, Абдулҳолиқ Гиждувоний (ваф. 1179) бу таълимотни давом эттирган бўлса, иккинчиси Аҳмад Яссавий (1105-1166) бўлиб, у яссавия таълимотига асос солди¹⁸.

Ҳожагонлар тариқатини давом эттирган Абдулҳолиқ Гиждувоний Ҳожа Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифалари эди¹⁹. Бу тариқатни Абдулҳолиқ Гиждувонийдан сўнг бир қатор йирик шайхлар давом эттирдилар ва ниҳоят уни Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) ҳар жиҳатдан мукаммаллаштириб, нақшбандия тариқатига асос солди²⁰. Мазкур таълимот XIV асрдан то шу кунларгача тасаввуф аҳли орасида ҳукм суриб келмоқда.

Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида бошқа силсила вужудга келган эмас. Эрон ва Ҳиндистонда айрим янги тариқатлар шакллانган, лекин улар шохобчалар бўлиб, тасаввуф учун янги назарий ва амалий йўналиш бермаган. Ҳиндистондаги нақшбандийлар ҳақида Р.Тиллабоев ўзининг докторлик ишида алоҳида боб ажратган²¹.

Нақшбандия тариқати ниҳоятда тез ривожланди ва кўпгина ҳудудни эгаллади. Мазкур тариқат кейинги давргача мусулмон халқлари орасида шаклланиб борди. Лекин шарқшунос олим И.Абдуллаев нақшбандия таълимотини XX асрнинг 20 йилларигача ривожланиб борганлиги ҳақида ёзади²².

Баҳоуддин Нақшбанд дастлаб ўзи асос солган нақшбандия тариқатининг йўл-йўриқлари ва одоблари ҳақида халқ орасида тушунтириш ишларни олиб борган²³ ва кўпгина шогирдларни тарбиялаган бўлса, сўнг бу иш билан унинг халифаларини машғул бўлган.

¹⁸ Исло. Справочник, 287-бет.

¹⁹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий..., 110-бет.

²⁰ Исло. Справочник, 67-бет.

²¹ Тиллабоев Рустам. Среднеазиатские агиографические сочинения..., с 43.

²² Абдуллаев И. Нақшбандия - оламшумул таълимот // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1993. - 9-10-сон. - Б. 55-58.

²³ Идрис Шох. Нақшбандий тариқати / Ўзбек тилига Ваҳоб Рўзиматов таржимаси. - Т.: Ўзбекистон, 1993. - Б. 23; Исло. Справочник, 67-бет.

Баҳоуддин Нақшбанднинг кўзга кўринган тўртта халифаси бўлиб, булар Алоуддин Аттор (ваф. 803/1400), Муҳаммад Порсо ваф. 1420), Алоуддин Фиждувоний (XIV аср), Яъқуб Чархий (ваф. 1447)лардир. Баъзи олимлар ўзларининг Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти, фаолияти ҳақида ёзганларида фақат учта шогирди ҳақида эслатиб ўтадилар, бироқ унинг тўртинчи халифаси Алоуддин Ҳиждувоний тўғрисида ҳеч нима демайдилар²⁴. Бизнингча, бунинг сабаби Аттор, Порсо ва Чархийлар олим сифатида асар ёзганликлари учун бўлса керак. Алоуддиндан эса ҳеч қандай асар қолмаган. Баҳоуддин Нақшбанднинг юқорида зикр этилган тўрт шогирди нақшбандия тариқатини ривожлантиришда халқ орасида катта тарғибот ишларини олиб борганлар²⁵.

Нақшбандия тариқати асосида 11 та руқн мавжуд бўлиб, ҳар бир мурид унга тўлиқ амал қилиши шартдир. Улар қуйидагилар: “Ёд кард”, “Боз гашт”, “Нигоҳ дошт”, “Ёд дошт”, “Вуқуфи замоний”, “Вуқуфи ададий”, “Вуқуфи қалбий”, “Хуш дар дам”, “Назар бар қадам”, “Сафар дар Ватан”, “Хилват дар анжуман”. Мазкур 11 та руқн нақшбандия тариқатининг асосини ташкил этади²⁶.

Юқоридаги ана шу 11 та руқнга барча нақшбандийлар амал қилиб келганлар. Туркиялик олим М.Қара ўзининг “Тақялар ва зовиялар” асарида нақшбандия тариқати қуйидаги тўрт тамал, асос устига қурилган деб маълумот беради: “шариат билан зоҳирни поклаш; тариқат билан ботинни поклаш; ҳақиқат билан қурбн илоҳийга эришмоқ; маърифат ила Аллоҳга эришмоқ”²⁷.

Айрим тариқатларда таркидунёчилик тарғиб қилинади, нақшбандия тариқати эса, бундай тарғиботдан мустасно. Бундан

²⁴ Каримов Э.Э. *Некоторые аспекты политической и религиозно-философской практики тариката накшбандийа в Мавераннахре XV в. // Из истории суфизма: Источники и социальная практика* - Т., 1991. - С. 76.

²⁵ Бўриев О. *Хожа Алоуддин Аттор, 8-бет.*

²⁶ Усмон Турар. *Тасаввуф тарихи. Таржимон Нодирхон Ҳасан.* - Т.: Истиқлол, 1999. - Б. 109-111.

²⁷ М.Қара. *Тақялар ва зовиялар.* - Истанбул, 1977. - Б. 295-296; У Турар. *Тасаввуф тарихи, 109-бет.* www.ziyouz.com kutubxonasi

ташқари нақшбандия тариқатида “зикри хуфия” (зикри овоз чиқармасдан айтиш) мавжуддир. Муҳаммад ал-Жазарий ўзининг “Тасаввуф сирлари” китобида нақшбандия тариқатида зикрининг 6 усули ҳақида ёзади²⁸.

Нақшбандийлар фақат сўфийлик билан шуғулланиб қолмасдан, балки бирор касб-ҳунар билан ҳам шуғулланадилар. Шариат пешволарининг кўплари ҳамда тариқат шайхлари бирорта касб ёки ҳунар орқали кун кечирганлари тарихдан маълум²⁹.

Нақшбандия тариқатининг ривожланиб, мустаҳкам қарор топишида Баҳоуддиннинг биринчи халифаси (шогирди) Алоуддин Аттор ваф. 1440)нинг ҳиссаси катта бўлган. Алоуддин Аттор ҳақида биз биринчи маълумотни Муҳаммад Порсонинг “Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор”³⁰ номли рисоласида кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, у ҳақда Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” ва Салоҳ ибн Муборакнинг “Анис ут-толибин”³¹ асарларида маълумотлар мавжуд. Абдурахмон Жомий “Нафаҳот” китобида³², Фахриддин Али Сафий эса “Рашаҳот”да³³ алоҳида сарлавҳа остида у ҳақда маълумотлар бериб ўтганлар. Уларда кўрсатилишича, Алоуддин Аттор ота меросидан воз кечиб, Бухоро мадрасаларининг бирига ўқишга киради³⁴. У кўп ўтмай Хожа Баҳоуддин назарига тушади. Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти”да келтирилишича, Алоуддин Аттор Бухорода яшаб, ўз ҳовли-жойига эга бўлган ва фарзандлар кўрган³⁵.

Баҳоуддин Нақшбанд Алоуддин Атторни ботин илмига машғул қилади. Бундан Алоуддин Аттор нафақат дунёвий илмларда, балки тариқатда ҳам камол топади. 50 дан ортиқ асар ёзиб, фаннинг деярли барча соҳаларини акс эттирган³⁶, Улуғбекнинг

²⁸ Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. / Таржимонлар: Баҳриддин Умрзоқ, Абдумурод Тилав. - Т.: Мовароуннаҳр, 1999. - Б. 61.

²⁹ Ислои. Справочник, 67-бет.

³⁰ Муҳаммад Порсо. Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 2520/II.

³¹ Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорий. Анис ут-толибийн ва уддату-с-соликийн. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 2520/I.

³² Нафаҳот, 349-бет.

³³ Рашаҳот, 79-бет.

³⁴ Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор, 4-бет.

³⁵ Ҳасаний М. Баҳоуддин балоғардон, 198-бет.

³⁶ Исломиий Ҳ. Алишер Навоий ва Хоразм авлиёлари, 52-бет.

мадрасасида дарс бериш билан бирга, унинг академиясини вужудга келтиришда ҳам катта ҳисса қўшган³⁷ Саййид Шариф Журжоний (1339-1413) ҳам Алоуддин Атторнинг асҳоблари қаторида бўлиб, ундан ботиний илм борасида кўп фойдалар топган³⁸.

Алоуддин Аттор Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан сўнг, Чағонийнинг Деҳнав (Сурхондарёнинг ҳозирги Денов шаҳри)га бориб яшаган³⁹.

Хожа Алоуддин Атторнинг кўпгина шогирд ва муридлари бўлган. Мавлоно Ҳисомуддин Порсо Балхий, Хожа Абдуллоҳ Амоний Исфаҳоний, шайх Умар Мотуридий, Мавлоно Аҳмад Маска каби муридлари шулар жумласидандир.

Хожа Алоуддин Аттор ҳижрий 802 йили 20 ражаб/1400 йил 18 мартда Деҳнав яқинида вафот этган⁴⁰.

Алоуддин Аттор билан бир вақтда нақшбандия тариқатининг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиб келган, Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси Алоуддин Ғиждувоний (XIV аср)дир.

Алоуддин Ғиждувонийнинг ёшлик йиллари ҳақида манбаларда деярли маълумотлар йўқ. Лекин “Нафаҳот”, “Тазкираи нақшбандия” асарининг муаллифлари Алоуддин Ғиждувоний ҳақида маълумот бериб ўтганлар. Тўлиқроқ маълумотни Али Сафийнинг “Рашаҳот” асаридан олишимиз мумкин. “Рашаҳот” асарига суяшиб, Алоуддин Ғиждувонийнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида маълумот бера оламиз.

Алоуддин Ғиждувоний Бухоронинг Ғиждувон вилоятида туғилган. У ўн олти ёшида Амири Калон Вошийдан таълим олади.⁴¹ Амири Калон Воший Амир Кулолнинг муридларидан эди. Алоуддин Ғиждувоний Бухоро мадрасаларида ўқиб юрган пайтида Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашади ва унинг қабулига мушарраф бўлади. Алоуддин Ғиждувоний бир неча йил то Баҳоуддин Нақшбанд вафотигача унинг хизматида бўлади. Ус-този вафотидан сўнг Алоуддин умрининг охиригача Бухорода

³⁷ Аҳмедов А. Улуғбек. Буюк сиймолар, алломалар. 2 китоб, 30-бет.

³⁸ Нафаҳот, 349-бет.

³⁹ О.Бўриев. Хожа Алоуддин Аттор, 6-7-бетлар.

⁴⁰ Ўша асар, 8-бет.

⁴¹ Рашаҳот, 51-бет.

Хожа Муҳаммад Порсо ва Хожа Бурҳонуддин Абу Насрлар суҳбатида бўлди⁴².

Алоуддин Гиждувоний серҳаракат ва чаққон киши бўлган. “Рашаҳот” муаллифи келтирган маълумотга кўра, у 90 ёшида ҳам тетик, қаддини фоз кўтариб юрарди⁴³. Хожа Аҳрори Валий (1404-1490)нинг айтишича, бир куни у мазори шарифга (Баҳоуддин Нақшбанд мазорига – М.Р.) пиёда кетаётиб, йўл ярмида Алоуддин Гиждувонийни учратиб қолади. Йўл азобларидан чарчаган, Хожа Аҳрори Валий Хожа Алоуддин суҳбатида ўтиришга мажбур бўлади. Қаттиқ чарчаганидан Хожа Аҳрори Валийнинг ўтиришга асло мажоли қолмайди. Уйқуни ҳайдаш учун у шайхни уқалаб қўймоқчи бўлади. Бироқ Алоуддин Гиждувоний Хожа Аҳрорга қарата: “Боре (юк) кўтариб, таъаб (чарчаш)га қолурсиз?”, - дейди. Хожа Аҳрор: “Ўлтурмоқга мажол қолмади, хоҳладимким, сабукбор (енгил) бўлайин ва роҳате топайин”, - деди⁴⁴.

Хожа Аҳрор Алоуддин Гиждувоний ҳузурда тез-тез бўлиб турар ва у зотнинг суҳбатидан баҳраманд бўларди. Суҳбатда Алоуддин Гиждувоний ўзининг устози (Баҳоуддин Нақшбанд)ни тез-тез эслаб, ёдга олиб турар эди. Баҳоуддин Нақшбанд Алоуддин Гиждувонийга айтган экан: “Вақт азизларининг суҳбати ҳам фанимат турур, агар чандиким, ўткан одамларнинг мартабаларида бўла олмаслар”. Демак, Алоуддин Гиждувоний “устоз отадан улур” деган нақлга амал қилиб келган. У устозини эъзозлаган ва бошқаларни ҳам шунга даъват қилган. Алоуддин Гиждувоний 90 ёшдан ошганда вафот этади.

Нақшбанднинг учинчи халифаси (шогирди) Хожа Муҳаммад Порсо бўлиб, Бухорода туғилган. Мадрасада Қуръон, ҳадис, калом каби диний илмлардан сабоқ олган.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Нафаҳот ул-унс” номли аса-рида ёзишича, Муҳаммад Порсонинг тўлиқ исми Муҳаммад бин

⁴² *Рашаҳот, 53-бет.*

⁴³ *Ўша асар, 57-бет.*

⁴⁴ *Ўша асар, 58-бет.*

Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. “Порсо” унинг лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳоуддин Нақшбанд берган⁴⁵. Муҳаммад Боқир “Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд” асарида бу воқеанинг мукамал баёнини берган⁴⁶.

Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан сўнг, Хожа Муҳаммад Порсо устози ўрнига қолади ва шогирдларни тарбиялашга киришади. У ўз устози каби мусулмонларнинг аҳволи ҳақида ҳам қайғуриб, подшоҳларга мактублар йўллаб турган ва уларнинг олдига илтимослар билан бориб турган⁴⁷.

Али Сафий “Рашаҳот”да ёзишча, Хожа Муҳаммад Порсо ўша даврдаги давлат ва сиёсат ишларига ҳам аралашган ҳолда Амир Темурнинг фарзанди Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Мирзо, шунингдек, Хуросон шоҳи Шоҳрух билан яхши алоқада бўлган. Ҳаттоки, Хожа Муҳаммад Порсо Шоҳрух билан турли масалаларда бир-бирларига хат ёзишиб турганлар⁴⁸.

Хожа Муҳаммад Порсо нафақат валиюллоҳ, балки ўз даврининг йирик олимлари қаторидан жой олган. Унинг ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида бир қанча асарлари сақланмоқда⁴⁹.

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж сафарига борган. Биринчи марта, ўз устози Баҳоуддин Нақшбанд билан, иккинчи марта, 1419 йили Бухородан Термиз, Балх ва Ҳирот орқали Нишопурга, ундан эса Мадинага кириб борган. Ҳаж зиёратини амалга оширгандан сўнг, касалга чалиниб, 72 ёшида вафот этган. Амир ул-мўъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилган. Шайх Зайниддин ал-Хавофий Мисрдан тарошланган оқ тош келтириб, унинг қабрига қўяди⁵⁰. Хожа Муҳам-

⁴⁵ *Нафаҳот*, 350-бет.

⁴⁶ *Муҳаммад Боқир. Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 1846/1, 77 бет.*

⁴⁷ *Рашаҳот*, 65-бет.

⁴⁸ *Ўша асар*, 66-бет.

⁴⁹ *Бобохонов Ш., А.Мансур. Нақшбандийя тариқатига оид қўлёзмалар фихристарлари. - Т.: Мовароуннаҳр, 1993. - Б. 13-16.*

⁵⁰ *Бўриев О., Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо // Буюк сиймолар, алломалар, 50-бет.* www.ziyouz.com kutubxonasi

мад Порсо ўзидан бир неча асар ёзиб қолдирган йирик мутасаввиф олимдир.

Хожа Муҳаммад Порсодан сўнг нақшбандия тариқатини риқожлантиришга катта ҳисса қўшган Баҳоуддин Нақшбанднинг тўртинчи халифаси Мавлоно Яъқуб Чархийдир. Чархий ҳақида қуйироқда батафсил тўхталиб ўтамиз.

XV асрлар охирларидан нақшбандия тариқати халқ орасида кенг ёйила бошлади. Алоуддин Аттор, Алоуддин Гиждувоний, Муҳаммад Порсо, Яъқуб Чархийдан сўнг, мазкур тариқатни кейинги пайтларда кўпгина шайхлар ва сўфийлар давом эттирадilar. Нақшбандия тариқати XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез суръатда ривожлана бошлади. Мазкур тариқат нафақат диний оқим сифатида, балки сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётга ҳам кириб борди⁵¹. Шарқ мамлакатларининг ҳаммаси, шунингдек, Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам нақшбандия тариқати вакиллари кўзга кўрина бошлади.

Нақшбандия тариқатини кейинчалик ривожланишига ўз ҳиссасини қўшиб келган зотлар Хожа Аҳрори Валий (1404-1490)⁵², Маҳдуми Аъзам (868/1461-949/1542)⁵³, Абдурахмон Жомий (1414-1492)⁵⁴, Алишер Навоий (1441-1501)⁵⁵, Саъдудин Қошғарий (ваф. 1447), Хожа Муҳаммад Ислоом (1493-1563) ва бошқалардир⁵⁶.

Умуман, нақшбандия тариқати Мовароуннаҳрда ва бошқа кўпгина мусулмон халқлар орасида жуда катта ижтимоий-сиёсий ва маданий аҳамиятга эга бўлди.

⁵¹ Каримов Э.Э. Из истории суфизма..., с. 77.

⁵² Кутибаев Закир Абдурахманович. Ходжа Убайдаллах Ахрар и его место в социально-политической и духовной жизни Мавераннахра XV века: Автореф. дисс. ... д-ра. ист. наук. - Т., 1998. С.28.

⁵³ Валихўжаев Б., Абдулқодир Зоҳидий. Саййид Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Хожагий Косоний Маҳдуми Аъзам. ф.ф.д. Т.Саксонов таҳрири остида. - Т.: Мавнавият, маданият тарғибот маркази, 1993; Қаранг: Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. - Самарқанд: Сугдиёна, 1994; Бабаджанов Б.М. Политическая деятельность шайхов нақшбандийа в Мавераннахре (I пол. XVI в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Т., 1996.

⁵⁴ Хусейнова А.А. Общечеловеческие ценности в мировоззрении Абдурахмана Джами: Автореф. ... канд филос. наук. - Т., 1994.

⁵⁵ Абдумалик Ориф. Навоий сўфийми ёки мутасаввифми? // Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар, 217-бет.

⁵⁶ Идрис Шоҳ. Нақшбандий тариқати, 34-бет.

МАВЛОНО ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ ҲАЁТИ ҲАМДА ФАОЛИЯТИ

Алишер Навоий ўзининг “Насоим ул-муҳаббат” асарида Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида ёзар экан, Яъқуб Чархийни Ҳазратнинг тўрт халифаларидан бири бўлгани ҳақида маълумот бериб ўтади⁵⁷.

Мавлоно Яъқуб Чархийнинг тўлиқ исми Яъқуб бин Усмон бин Муҳаммад ал-Ғазнавий сумма-л-Чархий бўлиб⁵⁸, Ғазна шаҳарига қарашли Чарх номли қишлоқда таваллуд топган⁵⁹. Шунинг учун у ўзига Чархий нисбасини танлаган.

Ҳожа Муҳаммад Порсо ҳам ўзининг “Рисолаи қудсия”сида Яъқуб Чархий ҳақида маълумотлар бериб ўтади⁶⁰. “Луғатнома” муаллифи Али Акбар Деххудо куйидаги маълумотни келтиради: “Чарх – Хуросондаги қадимий шаҳар номи. У Ғазна музофотида жойлашган бўлиб, Шайх Яъқуб Чархий ўша ердан эди”. Деххудо бу маълумотни “Анжуманоро” (194-бет) китобидан олганлигини ёзиб ўтади⁶¹. Шунингдек, буюк давлат арбоби ва истеъдодли шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг “Бобурнома” асарида Чархийнинг Чархдан эканлигини қайд этган⁶².

Яъқуб Чархийнинг таржиман ҳоли ҳақида манбаларда маълумотлар жуда кам. Муҳаммад Дорошукуҳ “Сафинат ул-авлиё” (“Авлиёлар кемаси”) китобида ўзининг Чарх қишлоғига боргани, Чархийнинг ота-боболари дафн этилган қабрларини зиёрат қилгани ҳақида ёзиб ўтган⁶³. Мазкур китобда Чархий Ғазнага тобе Чарх қишлоғидан дейилса-да, қуйироқда эса “уларнинг туғилиши Ғазнада” дейилган⁶⁴.

⁵⁷ *Исломиё Ҳ. Алишер Навоий ва Хоразм авлиёлари, 52-бет.*

⁵⁸ *СВР, т. I, № 2910, с. 83.*

⁵⁹ *Нафаҳот 358-бет; Рашаҳот, 64-бет.*

⁶⁰ *Edited by Godlas A.A. Habith and the Qubsiya of khwaja Rarsa. Pemembrance. Proceedings of the First Annual Intemational Milad an-Nabi Conference. - Chicago, 1999. - P. 2.*

⁶¹ *Али Акбар Деххудо. Луғатнома. - Техрон, 1338 ҳ., шамси/1919. т. 50. - Б. 154.*

⁶² *Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Т.: Фан, 1960. - Б. 195.*

⁶³ *Сафинат ул-авлиё, 80-бет.*

⁶⁴ *Ўша асар, 30-бет.*

Чархий ўзининг “Рисолаи абдолиййа” асарида ўз исмини куйидагича келтиради: “Яъқуб ибн Усмон ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ғазнавий сумма-л-Чархий сумма-с-Сарзий”. Биз бу рисолада Чархийнинг исмини бошқа асарларга нисбатан тўлиқ ҳолда кўрамиз. Бошқа асарларидаги номларда Муҳаммад исми учрамайди. Бундан ташқари, Ғазна ва Чархдан кейин “Сарзий” нисбаси қўлланилган. Бу нисбани биз “Рисолаи абдолиййа”дан ташқари фақат “Тафсири Чархий”дагина кўрамиз. “Сарзий” қишлоғи ёки шаҳари қаерда экани бизга ҳозирча номаълум. Баъзи олимларнинг фикрича, (масалан, тарихчи олим О.Бўриев) “Сарзий” Бадахшонда бўлиши мумкин⁶⁵.

Машҳур мутасаввиф олим Ҳазиний ўзининг “Жавоҳир ул-аброр”, яъни Яссавий маноқибномасига бағишланган асарида Чархий ҳақида ўн байтдан иборат шеър ёзган. Мазкур шеърда Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида, шунингдек Чархийнинг нақшбандия тариқатининг халқ орасида тарғиб қилишдаги хизмати ва қаерда вафот қилгани ва қабри Ҳалватуда экани тўғрисида ёзади⁶⁶.

Манбаларда Чархийнинг туғилган йили ва қайси йили Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашгани ҳақида аниқ бир маълумот йўқ. “Рашаҳот” ва “Сафинат ул-авлиё” китобларининг муаллифлари уни зоҳирий мадраса илмларини мукамал эгаллаган дейишларига қараганда, у 20-22 ёшда Баҳоуддин билан учрашган бўлиши мумкин⁶⁷.

Чархий 782/1380 йили Ҳиротдан Бухорога келган. Бу ҳақда унинг ўзи “Тафсири Чархий” асарида маълумот беради. У “Рисолаи унсия”да ёзганидек, Фатҳобод қишлоғида Сайфиддин Бохарзий қабри рўбарасидаги хужрада яшаган. У Бухорода тажвид илми билан шуғулланади ҳамда Қози Носириддин Байзовийнинг “Тафсири Байзовий” асарини таҳсилга киришади⁶⁸. Бундан хулоса қилиш мумкинки, демак, Чархий Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашганда ёш йигит бўлган.

⁶⁵ О.Бўриев. *Хожа Алоуддин Аттор, 8-бет.*

⁶⁶ Ҳазиний. *Жавоҳир ул-аброр мин анвожил биҳор. - Туркия: Кайзери, 1995. - Б. 135. ?*

⁶⁷ *Рашаҳот, 65-бет; Сафинат ул-авлиё, 80-бет.*

⁶⁸ *Яъқуб Чархий. Тафсири Чархий. УзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 12518. - Б. 70.*

“Нафаҳот” ва “Рашаҳот”да ёзилишича, Баҳоуддин Нақшбанд Яъқуб Чархийни муридликка қабул қилиб, зикр айтиш йўлидан таълим бергандан сўнг, Чархийга: “Сен энди Хожа Алоуддин Аттор билан суҳбатдош бўласан”, - деган экан⁶⁹.

Маълумки, Баҳоуддин Нақшбанд 1389 милодий йилида вафот этган. Чархийнинг вафот қилган йили 1447 йилдир⁷⁰. Демак, Чархий Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан сўнг, 58 йил яшаган. Агар Чархий Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашган пайтида тахминан 22 ёшда бўлган деб ҳисобласак, унда 80 йил умр кўрган бўлади. Демак, Чархий 1366-1367 йиллар атрофида туғилган деб маантиқий хулоса чиқариш мумкин.

Ўз даврининг буюк шоири ва донишманди Абдурахмон Жомий (1414-1492)нинг ёзишича, Чархий аввало, Хожани бузрут, яъни Баҳоуддин Нақшбанднинг асҳобларидан бўлиб⁷¹, Нақшбанд вафотидан сўнг, унинг муриди ва куёви Алоуддин Атторнинг суҳбатида бўлади⁷². Жомий “Нафаҳот”да Чархийнинг қуйидаги сўзларини келтиради: “Хожани Бузрут (Баҳоуддин Нақшбанд – М.Р.)нинг суҳбатларига биринчи кун етганимда, улардан “мени қабул қилинг”, деб илтимос қилдим. Улар эса дедилар: “Биз ўзимизча бир иш қилмаймиз, кўрайлик, агар сени қабул қилсалар, биз ҳам қабул қиламиз”, сўнг Жомий Чархийнинг сўзларини келтириб ёзди: “Бомдодда уларнинг ҳузурига бордим. Улар: “Сени қабул қилдилар, аммо сен Хожани Алоуддиннинг суҳбатида бўласан”, - дедилар⁷³.

Бу маълумотлардан кўришиб турибдики, Баҳоуддин Нақшбанд Чархийга тариқат таълимини ва зикр одобини ўргатиб, бу йўлга оқ фотиҳа берган бўлса ҳам, унинг тариқатда камолга етишини Алоуддин Атторга ҳавола қилган. Демак, Алоуддин Аттор уни ҳақиқий камолга етказувчи иккинчи пир бўлган⁷⁴.

Мавлоно Яъқуб Чархий ёшлик йилларида бир неча вақт Ҳирот Жомийсанда таълим олган ва бир неча муддат

⁶⁹ Нафаҳот, 258-бет; Рашаҳот, 67-бет; Хожани Алоуддин Аттор, 8-бет.

⁷⁰ СВР. т. I, № 2910. - С. 83.

⁷¹ Бу ҳақда Техронда Али Акбар Деххудо томонидан тайёрланган “Луғатнома” фихрист китобида ҳам маълумот берилган. Чунончи у ерда шундай ёзилади: “Яъқуб Чархий нақибандийларданир”, 307-бет.

⁷² Нафаҳот, 358-бет.

⁷³ Уша асар, 358-бет.

⁷⁴ Яъқуб Чархий. // Буюк шайхлар, аълолар, 9-бет.

Миср диёрида илм таҳсил қилиш билан машғул бўлган⁷⁵.
Чархий ҳаёти давомида кўпгина тасаввуф вакиллари билан учрашади, улардан сабоқ олади, ҳам суҳбатида бўлади⁷⁶.

Али Сафий Хожа Аҳрор Валийнинг қуйидаги сўзларини келтирдик, бу маълумотлар Чархийнинг йигитликдаги ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Али Сафий ёзади: “Ҳазрати Эшон (Хожа Аҳрор) буюрдиларки, Мавлоно Яъқуб Чархий Шайх Зайниддин Хавофий билан, Аллоҳ унга раҳматини сочсин, ўз замонларида ҳамсуҳбат бўлганлар, улар биргаликда замоннинг улуғ уламоларидан бўлган Мавлоно Шаҳобуддин Сайромийга, Аллоҳ унга раҳматини сочсин, шогирд бўлганлар”. Мавлоно Шаҳобуддин Сайромий ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, Мисрда дарс айтган ва Миср олимлари орасида катта шуҳрат қозонган эди⁷⁷.

Биз Чархийнинг Бухорога келиши, Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашиш ва ундан кейинги ҳаёти ҳақида бир мунча тўлиқроқ тасаввурга эгамиз. Бу ҳақда Чархий ўзининг “Рисолаи унсия” асарида баъзи маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу маълумотлардан маълум бўлишича, Алоуддин Аттор Нақшбанд вафотидан сўнг Чағониёнга кетади ва Бадахшонда яшаб турган Чархийни хат орқали Чағониёнга чақириб олади. Чархий ўзининг Атторга тобелikka буюрилгани ҳақида “Рисолаи унсия”да қуйидагича эслатиб ўтган эди: “Бухорода, Хожа Бузруг менга ижозат бериб, Хожа Алоуддин ҳузурига юбордилар, ишора тариқи билан уларга тобелikka буюрдилар. Уларнинг бу топшириқларига биноан бир неча муддат уларга хизмат қилинди”⁷⁸. Кўрииб турганидек, демак Чархий Бухорода турган пайтида Хожа Алоуддин Аттор билан бирга ҳамсуҳбат бўлган.

Чархийнинг Алоуддин Атторга тобелikka буюрилганлиги ҳақидаги маълумотни “Сафинат ул-авлиё”дан ҳам ўқиншимиз мумкин⁷⁹. Бу ҳақида тарихчи олим О.Бўриев ҳам ўз рисоласида таъкидлаб ўтади⁸⁰.

⁷⁵ *Рашаҳот, 63-бет.*

⁷⁶ *Уша асар, 63-бет.*

⁷⁷ *Рашаҳот, 63-бет; Раззоқова М. Мавлоно Яъқуб Чархийнинг устози. // Шақшунослик, 1999. - 9-сон. Б. 55-бет.*

⁷⁸ *Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 4200. - Б. 5.*

⁷⁹ *Сафинат ул-авлиё, 80-бет.*

⁸⁰ *О.Бўриев. Хожа Алоуддин Аттор, 8-бет.*

“Тазкираи нақшбандия” асарининг муаллифи муҳаммад Тоҳир Эшон (XVIII аср) Мавлоно Яъқуб Чархий ҳақидаги маълумотларни келтириб, унинг ҳаёти ва фаолиятини жуда юқори баҳолаган. Чунончи, у Чархий ҳақида ёзади: “У (яъни, Чархий – М.Р.) олимларнинг пешвоси, орифларнинг муқтасоси, у Баҳоуддин Нақшбанднинг учинчи халифаси, сафо аҳлининг сарвари, ҳақиқий мавлавий, жаҳон аҳлининг муриши, илму ирфон манбаи, (илму маърифатда) монанди Маъруфи Кархий, яъни мавлоно Яъқуб Чархий раҳматуллоҳи алайҳ”⁸¹. Тоҳир Эшоннинг Чархий ҳақидаги бу сўзлари унинг илму маърифатда қандай мартабада бўлганига далилдир.

Тоҳир Эшон ўз тазкирасида Чархийнинг “Ҳазрати Хожаи Бузруг (Баҳоуддин Нақшбанд – М.Р.) амри ва ишорати билан Ҳазрати Хожа Алоуддин Аттор тобелигида бўлган ва улардан тарбиялар кўрган” деб ёзар экан, Чархийнинг таржимаи ҳолини ифодалаб берувчи қуйидаги ажойиб байтларини ҳам келтиради:

*Баъди Нақшбанд ба Мавлавий Яъқуб,
Дар миёни машойихони маҳбуб,
Чунки, у шах зи зумраи аҳбоб,
Хожа ўро бикард аз асҳоб.
Токи ў гашт соҳиби ийқон,
Шуд чу баҳри ҳақойиқ аз ирфон.*

(Нақшбанддан сўнг Мавлоно Яъқуб машойихлар ичида севимлиси бўлди. У аҳбоблар даражасида бўлгани учун, Хожа уни дўстларидан бирига айлангирди. У (катта) ишонч соҳиби бўлиб, илмда ҳақиқатлар денгизига айланди.)⁸²

Тоҳир Эшон Чархий ҳақида давом этиб ёзади:

*Рухсати аввал зи Хожа Баҳоваддин
Дувумашро бикард Алоуддин.*

(Чархий) биринчи рухсатни Хожа Баҳоуддиндан,
Иккинчи рухсатни Алоуддин (Аттор)дан олган.)⁸³

⁸¹ Тазкираи нақшбандия, 137^б-бет.

⁸² Тазкираи нақшбандия, 137^б-бет.

⁸³ Уша асар, 137^б-бет.

Бу қисқагина байтда Чархийга тариқат йўлига киришга аввало Баҳоддин Нақшбанд рухсат (иршод) берганлиги, иккинчи рухсатни эса Алоуддин Аттордан олганлиги чиройли мисраларда ифодалаб берилган.

Чархий ўз муридларига нисбатан айтган насиҳатидан унинг ўзи ўз устозларига қандай муносабатда бўлганини билиб олиш мумкин. Чунончи у дейди: “Сиз ҳақиқатни қаерда яшириниб ётганини билмайсиз, фарқи устозингиз уни топиб олишингизда ёрдам беради. Устоз ҳаммага нисбатан бир хилда бепарво қарайверса, у устоз бўлолмайди”.⁸⁴ Чархий ўз устозлари Баҳоддин Нақшбанд ҳамда Алоуддин Атторни юксак даражада ҳурмат қилган ва эъзозлаганини у ёзган асарлардан кўриш мумкин.

Абдурахмон Жомий, Али Сафий, Тоҳир Эшон ва бошқаларнинг Чархийга берган баҳоларидан унинг етук олим ва Нақшбанд йўлини давом эттирган буюк тасаввуф намоёндаси эканлиги кўриниб турибди. Унинг етук шоирлигини “Фароизи манзума” (“Мерос тақсими ҳақида шеърый асар”) номли китобидан билиш мумкин. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, ўтмишда тасаввуф шайхларнинг барчаси шеърый билан қизиққанлар ва тасаввуф ғояларини ёйишда шеърдан усталик билан фойдаланганлар. Буларга мисол қилиб, буюк шайхлардан Нажмиддин Кубро (1145-1221), унинг шогирди Шайх Бохарзий (1190-1261), хожагонлар тариқатининг асосчиларидан бири Абдулхалиқ Гиждувоний, Баҳоддин Нақшбандлардир. Баҳоддин Нақшбанд ҳам, гарчи ўзини шоир деб ҳисобламаса-да, ўз силсиласининг асосларини баён қилувчи айрим қитъа ва рубоийлар айтганини манбалардан ўқиш мумкин.⁸⁵ Чархий ҳам бу анъанадан четда қолмаган, у ҳам ўзининг нақшбандия тариқатига бағишланган асарларида шеърыйдан кенг фойдаланган. Биз ҳозирча Чархийнинг ғазаллар девони бор ёки йўқлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Лекин унинг ғазаллари баъзларда Яъқуб тахаллуси билан учраб туради.

Чархийнинг салоҳиятли шоир эканини унинг “Фаройизи манзума” (“Мерос тақсимиға оид назмий асар”) рисоласидан ҳам билиш мумкин. Маълумки, шариатнинг фикҳ масалалари исломда энг асо-

⁸⁴ Идрис Шох. *Нақшбандий тариқати*, 20-бет.

⁸⁵ Баҳоддин Балогардон, 196-бет.

сий ва ўзлаштириб олиш қийин бўлган илмлардан ҳисобланади. Чархий бу илми шеърда ифодалаб беришга муваффақ бўлган.

ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 3326 рақамли баёзда Чархийнинг форсча ғазали сақланмоқда. Бу баёз “Мажмуайи ғазалиёт” (“Ғазаллар мажмуаси”) деб аталади. Баёз 1881 йили кўчирилган. Баёзда Маҳмуд Ғазнавий давридаги шоирлардан тортиб, то XIX асрнинг охиригача яшаган 293 та шоирнинг ғазалларидан биттадан намуна келтирилган⁸⁶. Мажмуадаги Чархийнинг ғазали жуда мазмундор ва баланд руҳда ёзилганини кўриш мумкин. Бошланиши қуйидагича, байт:

*Лашкар кашам зи ашку барорам алам зи оҳ,
Хоҳам гирифт рўйи замиро бадин сипоҳ.*

(Кўз ёшидан лашкар тортиб, оҳдан байроқ кўтариб,
Ер юзини бу сипоҳ билан олажакман.)

Бу байтда Чархий ўзигача шоирлар ижодида учрамайдиган ажойиб ўхшатишни ишлатган. Мазмундан эса чуқур икки маъно англашилади: бири – Чархийнинг ўз ёрига, яъни Аллоҳга егишиш учун ҳаддан ташқари риёзат чеккани ва кеча-кундуз ҳисобсиз кўз ёш тўкканини билдирса, иккинчиси эса ёрга садоқатли бўлган инсон ёр олдида катта обрў-эътиборга эга бўлишини, шон-шухрати билан ер юзини эгаллаши мумкин эканлигини билдиради. Кейинги байт биринчи байтнинг мантиқий давоми бўлиб, юқорида биз айтган маънонинг ҳақлигини исботлайди. Байт:

*Банди камар гирифтам аз шоҳи мисриён,
Қайсар марост чоқару Холиқ маро паноҳ*

(Мен мисрликлар шоҳининг камаридан тутганман,
Қайсар менга чоқару Аллоҳ эса паноҳдир.)⁸⁷

Байтдан кўриниб турибдики, ёрга садоқат кўрсатиб, кўз ёшларини тўкиб, қаттиқ риёзат чеккан киши буюк қудратга эга бўлиб, кучу қувватда оламга даҳшат солиб турган мисрликлар шоҳининг камаридан тутиб, измида тутиб туриши мумкин. Бундай одамга Рум

⁸⁶ СВП, т. VI. № 4617. - Т.: Фан, 1963. - С. 312.

⁸⁷ Мажмуайи ғазалиёт. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 3326, 54^б-бет
www.ziyouz.com kutubxonasi

Қайсари (подшоҳи — М.Р.) чокар, яъни қул бўлади. Аллоҳ эса ўзининг бундай содиқ қулини ҳамиша ўз ҳимояси остига олади.

Чархий “Фаройизи манзума” асарини ўз ўғли Маждуддин Муҳаммадга бағишлаган⁸⁸. Биз шу асар туфайлигина унинг оилавий аҳволи, яъни Маждуддин Муҳаммад исмили ўғли бўлганлигини била оламиз.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 3096/1 рақами остида Муҳаммад бин Шариф ал-Хусайний (1391-1465) шарҳлаган, араб тилида ёзилган “Шарҳи ҳидоят ул-ҳикма” (“Ҳикматга йўлланма (асари)нинг шарҳи”) номли китоб сақланмоқда. Бу асарнинг муаллифи Асуридин Муфаззал бин Умар ал-Абҳарий (ваф. 663/1265) бўлиб, билим доираси кенг олимнинг асари фалсафанинг маънавий, физика ва метафизика соҳаларига бағишланган⁸⁹. Муҳаммад бин Шариф ал-Хусайнийнинг шу китобга ёзган шарҳи эса алоҳида китоб ҳолида тарқалган⁹⁰. Мазкур шарҳнинг 897/1492 йилда кўчирилган нусхаси СВРда 7036 рақами билан тавсиф қилинган. Бу ерда шундай ёзилади: “Кўчирувчиси нақшбандия тариқат сулукига мансуб бўлган ва ал-Чархий таҳаллуси билан шуҳрат қозонган Усмон бин Яъқуб бин Усмон бин Яъқубдир”⁹¹. Бу Чархийнинг дунёвий илмларга, хусусан фалсафага ҳам қизиққанлигидан далолат беради.

Чархийнинг икки ўғли бўлиб, биринчиси, Маждуддин Муҳаммад, иккинчиси эса Усмон ибн Яъқубдир.

⁸⁸ Яъқуб Чархий. *Рисолаи дар илми фароиз*, 8^б-бет

⁸⁹ СВР, т. XI, № 7031. - Т.: Фан, 1987. - С. 51-52.

⁹⁰ СВР, т. XI, № 7036. - С. 53.

⁹¹ СВР, т. XI, № 7036; Бу ерда бир неча хатоларга йўл қўйилганини таъкидлаб ўтиш лозим. Биринчидан, Чархийнинг тўлиқ исми Яъқуб бин Усмон бин Маҳмуд бин Муҳаммад бўлиб, демак исми каталогда кўрсатилганидек Усмон билан эмас Яъқуб билан бошланади. Иккинчидан, каталогда тавсиф қилинган асарнинг охирига каталогда кўрсатилганидек, Усмон бин Яъқуб бин Усмон бин Яъқуб эмас, балки қисқача Усмон бин Яъқуб ал-Чархий, деб ёзилган (Муҳаммад бин Шариф ал-Хусайний. *Шарҳи ҳидоят ул-ҳикма*. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар хазинаси, инв. № 3096/1, 39 б-бет.). Учинчидан, бу каталогда айтилганидек, машҳур Чархий эмас, чунки Чархий бир манба бўйича 1421 йили, бошқа манба бўйича 1447 йили вафот этган бўлиб, юқорида зикр қилинаётган асар эса 1492 йили кўчирилган. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, бу асарнинг кўчирувчиси бизга маълум ва машҳур бўлган Яъқуб ибн Усмон Чархий бўла олмайди. Баъзи бир маълумотларга суянадиган бўлсак, бу кўчирувчи котиб Чархийнинг ўғли бўлиши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Чархийнинг вафот қилган йили ҳар хил манбаларда турлича баён қилинган. СБРда эса 851/1447 йил вафот қилгани ҳақида ёзилади. Унда кўрсатилишича, Ръё Чархийнинг вафотини 831-834 йил деб кўрсатади⁹². Тоҳир Эшоннинг “Тазкираи нақшбандия” номли асаригагина Чархийнинг вафот йили келтирилган бўлиб, бу сана юқорида келтирилган саналардан кескин фарқ қилади. У Чархийга бағишлаган шеърининг охирида унинг вафоти ҳақида қуйидаги байтни келтиради:

*Чун металаби зи нақли қутбиям Яъқуб,
Аз ҳаштсаду бисту чаҳор гашт маҳсуб.*

(Қутбимиз Яъқубнинг вафот йилини билмоқчи бўлсанг,
Саккиз юз йигирма тўртинчи йил деб ҳисобла.)⁹³

Саккиз юз йигирма тўрт милодий йил бўйича 1421 йилни билдиради. Юқорида кўрсатилган 1434 ёки 1447 йиллардан кескин фарқ қилиниши кўриниб турибди. Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси Муҳаммад Порсо ҳам худди шу йили Маккада вафот қилган эди. Мазкур саналарнинг қайси бири тўғри эканлиги ҳақида аниқ гап айтиш жуда қийин.

Мавлоно Чархий умрининг охиригача Ҳалғатуда (ҳозирги Душанбега яқин қишлоқ, ҳозирда бу ерни Ҳазрати Мавлоно номи билан аташади) яшади ва шу ерда вафот этди. Унинг қабри ҳозир ҳам маълум ва машҳур бўлиб, зиёратгоҳ ҳисобланади. Чархийнинг Ҳалғатуда яшаган ва қабри ҳам шу ерда эканини кўплаб манбалар тасдиқлайди. Бироқ бу манбаларнинг кўпчилигида Ҳалғату номи бузиб берилган. Масалан, “Сафинат ул-авлиё”да Ҳалфақу⁹⁴, “Масмуъот”да Ҳалфату⁹⁵, “Тухфат ул-зоирин”да Илфату⁹⁶ шаклида учрайди. “Тазкираи нақшбандия” китобида Ҳалғату шаклида тўғри берилган⁹⁷. СБРда ҳам Ҳалғату шаклида берилган⁹⁸. Тарихчи олим О.Бўриев ҳам уни Ҳалғату

⁹² Ръё. т. III, № 1078, 1184; СБР, т. IV, № 2910, 2911. - Т.: Фан, 1957. - С. 83.

⁹³ Тазкираи нақшбандия, 137^б-бет.

⁹⁴ Сафинат ул-авлиё, 80-бет.

⁹⁵ Масмуъот, 47-бет.

⁹⁶ Тухфат уз-зоирин, 57-бет.

⁹⁷ Рашаҳот, 241-бет. Тазкираи нақшбандия, 138^а-бет.

⁹⁸ СБР, т. IV, № 2910. www.ziyouz.com kutubxonasi

деб ўқийди ва бу жой ҳозирда машҳур зиёратгоҳ бўлиб “Ҳазрати Мавлоно” номи билан машҳур эканлигини таъкидлайди⁹⁹.

Кўпчилик олимлар ўша даврда Ҳалғату жойлашган вилоят номини “Чарониён” ёки “Ҳисори шодмон” деб атаганлар. Тоҳир Эшон Чархий қабрининг Ҳалғатуда эканлигини қуйидаги байтида ифодалаб берган:

*Гар туро майли қабри у бошад,
Мавзиаш донки, Ҳалғату бошад.*

(Агар сенда унинг қабрини (кўриш) майли бўлса,
Унинг жойи, билгинки, Ҳалғатудир.)¹⁰⁰

Энди Мавлоно Яъқуб Чархийнинг асарлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

1. РИСОЛАИ ҚУДСИЯ (Қудсий калималар ҳақида рисола). Унинг ёзилган йили маълум эмас. Бир қўлёзма нусхаси Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 9801-рақами остида сақланмоқда. Котиби номаълум. Асарнинг тавсифи СВРга кирмаган. “Рисолаи қудсия” мазкур рақамли қўлёзманинг 43-129-бетларидан жой олган бўлиб, 53-варақни ташкил этади¹⁰¹. Ш.Бобохонов ва А.Мансур томонидан тузилган “Фихриет”даги қисқача тавсифда ёзилишича, асар Аллоҳу таъолонинг Ер ва Осмондаги мавжудотларини яратишдаги ҳикматлари, уларнинг тартиб, даража ва ўринларини баён қилади¹⁰². “Рисолаи қудсия” қўлёзмадаги иккинчи рисола бўлиб, кўчирилиш йили кўрсатилмаган. Бироқ биринчи рисоланинг охиридаги 1256/1840 сана “Рисолаи қудсия”га ҳам тааллуқли деб тахмин қилиш мумкин.

2. РИСОЛАИ АБДОЛИЙЙА (Абдоллар ҳақида рисола). Мазкур асарнинг тўртта (№№ 9351/III; 4354/III; 3844/VII; 9328/II) нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Унинг қачон ёзилганлиги ва номи қандай эканлиги муқаддимада ҳам, асар охирида ҳам кўрсатилмаган. Фақат асарнинг бошида Бисмиллоҳдан аввал

⁹⁹ *Хожя Алоуддин Аттор, 8-бет.*

¹⁰⁰ *Тазкираи нақибандия, 137⁰-бет.*

¹⁰¹ *Нақибандия тариқатига оид қўлёзмалар фихристи, 17-бет.*

¹⁰² *Мавлоно Яъқуб Чархий. Рисолаи қудсия. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 9801/II.*

“Рисолаи абдолиййа” мин таснифи Ҳазрати Яъқуб Чархий” (“Ҳазрати Мавлоно Яъқуб Чархий таснифларидан “Рисолаи абдолиййа”) деган жумлани ўқиймиз¹⁰³. Охирида эса: “Тамом шуд: “Ар-рисолаи ул-абдолиййа” биавниллоҳи таъоло” (“Аллоҳнинг кўмаги билан “Рисолаи абдолиййа” тугади”) жумласи келтирилган¹⁰⁴. Рисоланинг бошидаги ва охиридаги бу жумлалар котиб томонидан қўшилган жумлалардир.

“Рисолаи абдолиййа”нинг ҳар тўрт нусхаси ҳам СВРга киритилмаган. Ш.Бобохонов ва А.Мансур томонидан тайёрланган фикҳристда шундай дейлади: “Бу асарда муаллиф тасаввуф аҳлининг энг буюк сиймоларига берилган абдол, автод, аброр, нуқабо, ақтоб каби лақаблар тўғрисидаги ихтилофли фикрларга нисбатан ўз муносабатини билдиради¹⁰⁵.

3. РИСОЛА ДАР МАНОҚИБ ВА АҚОИД (Маноқиб ва ақоид ҳақида рисола). Бу асарнинг бизга маълум бўлган ягона нусхаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 5478/VI-рақами билан сақланмоқда. Унинг 205^а-варағи бўш қолдирилган бўлиб, котибнинг қўли билан “ду рисолаи Мавлоно Яъқуби Чархийи раҳматуллоҳи алайҳ” (Мавлоно Яъқуб Чархий раҳматуллоҳи алайҳнинг икки рисоласи) деб ёзиб қўйилган. 205^б-варақдан “Рисолаи маноқиб” бошланган бўлиб, 248^б-варақча давом этади. Шу варақнинг охирида эса Чархийнинг “Рисолаи абдолиййа”си бошланади. Бу асар ҳам СВРга кирмаган.

4. ШАРҲИ АСМОУЛЛОҲ (Аллоҳ исмларининг шарҳи). Чархий Аллоҳ исмларига шарҳ беришда, аввало, сўзни Худонинг Аллоҳ исмидан бошлайди. Аллоҳ таъолонинг тўқсон тўққиз исми рисолада бирма-бир баён қилинади.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида “Шарҳи асмо-уллоҳ”нинг 3884/V, 5255/XV, 6374/VI рақамли нусхалари сақланмоқда.

5. КИТОБ УЛ-ФАРОИЗ (мерос тақсими ҳақида китоб). Мазкур қўлёзма ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 8771- рақам остида сақланади. Асарни кўчиришни

¹⁰³ Яъқуб Чархий. *Рисолаи абдолиййа*. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 9351/III. 212^а-бет.

¹⁰⁴ *Рисолаи абдолиййа*, 221^б-бет.

¹⁰⁵ *Нақибандия тариқатига оид қўлёзмалар фикҳристи*, 18-бет.

бир котиб бошлаган, сўнг давомини бошқа котиб ёзиб тугатган. Шунинг учун унда иккита кўчириш санаси бор. Биринчи котиб асар бошида қуйидагиларни ёзади: “Мавлоно Яъқуб Чархийнинг “Ал-манзума фи-л-илм ул-фароиз” номли муборак рисоласи гуноҳкор банда Абдурахим ибн Абдулкарим қўли билан 980/1572 йили тугади”¹⁰⁶. Қизиғи шундаки, бу шеърый рисолянинг тенг ярми бошқа алоҳида асар сифатида кейинги саҳифадан бошланиб, йирикроқ настаълиқ хати билан ёзилган. Унинг охирида эса котибнинг қуйидаги жумласини ўқиймиз: “Бу муборак ва азиз нусха 1011/1602 йилнинг Рабиъ ул-аввал ойида тугади”¹⁰⁷.

6. РИСОЛАИ УНСИЯ (Дўстлик ҳақида рисола). Мазкур асар Чархийнинг икки устози – Баҳоуддин Нақшбанд ва Алоуддин Атторга бағишланган. Шунингдек, унда нақшбандия тариқатининг одоб ва усуллари ҳақида ҳам маълумотлар берилади.

Чархийнинг “Рисолаи унсия” асари унинг бошқа асарларига нисбатан (“Тафсири Чархий”ни истисно қилганда) қўлёзма ва босма ҳолда кенг тарқалган. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида унинг 15 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Баъзиларининг тавсифлари СВРда, тўлиқ ҳолда эса Ш.Бобохонов, А.Мансур томонидан тузилган фикхристда келтирилган¹⁰⁸. “Рисолаи унсия” 1871 йили Лакнава “Рисолаи Мавлоно Яъқуб Чархий, мусаммо ба “Рисолаи унсия” (“Ҳазрати Мавлоно Яъқуб Чархийнинг “Рисолаи унсия” деб аталувчи рисоласи”) номи билан литографик усулда чоп этилган¹⁰⁹. Унинг Ҳиндистонда чоп этилиши асарга бўлган қизиқишнинг баландлигига далилдир.

7. ТАФСИРИ ЧАРХИЙ (Чархий тафсири). “Тафсири Чархий”нинг ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 27 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Уларнинг кўплари XVI-XVII асрларда кўчирилган қадимий нусхалардир. Бу эса Чархийнинг тафсири ўрта Осиёда қўлёзма ҳолда кенг тарқалгани ва машҳур бўлганига далилдир.

Чархий тафсирининг ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган барча нусхалари СВРнинг IX жиддида

¹⁰⁶ Ал-манзума фи-л-илми-фароиз, б^б-бет.

¹⁰⁷ Ўша асар, 11⁰-бет.

¹⁰⁸ Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фикхристи, 16-18-бетлар.

¹⁰⁹ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия. Лакнава, 1288/1871. - Б. 16-40.

(№ 6642, 6661), VI-жилдида (№ 4797), IV-жилдида (№ 2910, 2911) тавсиф қилинган. Бундан ташқари Ш.Бобохонов, А.Мансурнинг фикристида ҳам 27 та нусхасининг қисқача тавсифи берилган¹¹⁰. Шунингдек, “Тафсири Чархий” асари чет эл, жумладан, Техронда чиққан фикрист китобига ҳам киритилган¹¹¹.

ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида унинг еттита асари сақланмоқда.

Бундан ташқари унинг яна учта асари ҳам бўлиб, улардан бири “Найнома” деб аталади. Бу асар Кобулда нашр этилган. Қолган иккитаси, яъни “Равзат ул-атқийе” ва “Арбаъин” номли асарлари бизгача етиб келган-келмаганлиги номаълум. Демак, ҳозирча бизга Чархийнинг тўққизта асар ёзгани маълум.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати комил инсонни тарбиялашда, одамлар орасида дўстлик ва биродарликни мустаҳкамлашда, мамлакатда тинчлик ишларини йўлга қўйишда ижобий аҳамиятга эга бўлди. Нақшбандия тариқатини ёйиш ва ривожлантиришда унинг тўртта халифалари — Алоуддин Аттор, Алоуддин Фиждувоний, Муҳаммад Порсо, Яъқуб Чархийлар катта хизмат кўрсатдилар. Улар ўз асарлари орқали Нақшбандия асосларини ўзидан кейингиларга етиб боришини таъминладилар.

Бу борада, айниқса, Чархийнинг фаолияти ҳам катта қимматга эгадир. У аввало Баҳоуддин, сўнг эса Алоуддин Атторнинг шогирди сифатида халқ орасида озаки ва ёзма тарғибот ишларини олиб борди. Кўйлаб шогирдлар етишиб чиқишига сабаб бўлди. Айниқса, Хожа Аҳрорнинг унга мурид бўлиши нақшбандия сулукининг янада ривожланишига сабаб бўлди. Хожа Аҳрор Чархийнинг “Рисолаи унсия” ва бошқа асарларини ўқиб, ундан ўрганди ва илҳом олди. Асрлар ўтишга қарамай, Чархийнинг асарлари қўлёзма ҳолида бизгача етиб келди, айрим асарлар эса (“Тафсири Чархий”, “Рисолаи унсия”) чоп қилиб тарқатилди. Демак, Чархийнинг фаолияти ва илмий мероси шу пайтгача аждодлар томонидан ўқиб келинди ва бундан буён ҳам ўрганилишига шубҳа йўқ. Бу эса маданиятимиз тарихини ўрганишга, шубҳасиз, катта ёрдам беради.

¹¹⁰ Нақшбандия тариқатига оид..., 19-21-бетлар.

¹¹¹ Али Акбар Деҳхудо. Луғатнома, 2-бет.

II – БОБ

ЯЪҚУБ ЧАРХИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИДА ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ МАСАЛАЛАР

Чархий тасаввуф ва ахлоқ ҳақида

Чархий асарларини мавзу жиҳатидан иккига бўлиб қараш мумкин: биринчи қисми тасаввуф, иккинчи қисми эса шариатга оиддир. Аввало унинг тасаввуфга оид асарлари ва улардаги тасаввуф қоидаларига бағишланган фикрлари билан танишиб чиқамиз.

XIV асрдаги тасаввуф масалалари ва йирик мутасаввифлар ҳақида маълумот берувчи рисолалардан бири Чархийнинг “Рисолаи унсия” (“Дўстлик рисоласи”) асаридир. Бу рисоланинг юзга келишига Алоуддин Аттор сабабчи бўлган эди. Тарихчи олим О.Бўриев ҳам бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: “Алоуддин Атторнинг фандаги асосий хизмати Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида ўзи ва бошқаларга билганини ёздириб, китоб қилиш ишига бошқош бўлганидир. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг учинчи халифалари Муҳаммад Порсо ўзининг “Рисолаи қудсия” асарини ёзишга иккиланиб турган пайғида Хожа Алоуддин Аттор унга даъда бериб ёзишга ундаганлиги маълум”¹¹². Олимнинг таъкидлашича, Салоҳ ибн Муборак ҳам ўзининг “Анис ут-толибин” асарини Алоуддин Аттор топшириғига биноан ёзган¹¹³.

Чархий мазкур рисоланинг бошида: “Унинг фойдалари ҳаёт саҳифасида абадий қолсин ва асҳобу аҳбобларнинг унси (ўзаро дўстлиги)га сабаб бўлсин” дейди¹¹⁴. Бу жумладаги “унс” сўзидан келиб чиқиб, уни “Рисолаи унсия” деб атаганлар. Уни “Дўстлик рисоласи” ёки “ўзаро дўстликка оид рисола” деб таржима қилиш мумкин. Рисоланинг иккинчи номи “Рисола дар сийрати мустафавия ва тариқаи мустақимия” (“Мустафога хос хулқ-атвор ва тўғри йўл ҳақида рисола”)дир. Бироқ бу номни ҳам Чархийнинг ўзи бермаган. Муқаддимадаги маъно

¹¹² Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор, 7-бет.

¹¹³ Ўша асар, ўша бет.

¹¹⁴ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия, 2^б-бет.

жиҳатидан ишлатилган бу жумла китоб номига айланиб қолган. Чунончи, асарда шундай дейилади: "...Яъқуб ибн Усмон ўзига ... етган Мустафога хос хулқ-атвор ва тўғри йўлдан бир шингилени китобат қайдига киритди")¹¹⁵. Асарнинг учинчи номи "Силсилаи нақшбандия" дир. Бунга эса асарда Баҳоуддин Нақшбанд силсиласининг келтирилиши сабабчи бўлган. Унда: "Силсиласининг зикри ва уларнинг ажиб ҳолатлари қисқача баён қилинди" деган жумла мавжуд. Аслида рисоладан кўзланган мақсад Баҳоуддин Нақшбанднинг силсиласини баён қилиш эмас, балки Нақшбанд ва унинг биринчи халифаси Алоуддин Атторнинг ҳаёт йўлини ёритиш эди. Эътиборсизлик билан бу асарга берилган учта ном учта алоҳида китоб деган хато фикрга олиб келган ва бу хатолар каталогларга, айрим рисола ва мақолаларга ҳам кириб кетган¹¹⁶.

Рисола ҳамду санодан сўнг, ёзилиш сабабларини кўрсатиш билан бошланади. Чархий унда ўзининг Бухорога келиши, Баҳоуддин Нақшбанд билан танишуви ва ундан кўпгина лутфу эҳсонлар кўрганини баён қилади¹¹⁷. Баҳоуддин Нақшбанд баъзи бир синовлардан сўнг, Чархийни муридликка қабул қилиб, тариқат бўйича "Вуқуфи ададий" вазифаси билан шуғулланишга буюради. Сўнг унинг тарбиясини биринчи халифаси Алоуддин Атторга топширади¹¹⁸.

Рисоланинг қимматли томонларидан бири шундаки, унда Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз оғзидан эшитилган силсилалари мукаммал баён қилинган¹¹⁹.

Шундан сўнг, Чархий Баҳоуддин Нақшбанднинг буюрган нарсаларини баён қилишга ўтади. Унинг ёзишича, Баҳоуддин Нақшбанд унга ўзини пок тутиш ва доимий таҳоратда бўлишни буюради. Бунинг учун киши зоҳир, яъни ташқи томоннинг таҳорати билан эмас, балки ботин таҳорати, яъни қалб поклиги-

¹¹⁵ Яъқуб Чархий. *Рисола дар сийрати мустафавия ва тариқаи мустақимия*. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 9351/IV. - Б. 254^о.

¹¹⁶ *Нақшбандия тариқатига оид...*, 16-17-бетлар. Яъқуб Чархий. // *Буюк сиймолар, алломалар*, 45-бет.

¹¹⁷ *Нақшбандийя тариқатига оид...*, 16-18-бетлар.

¹¹⁸ *Рисолаи унсӯя*, 4-бет.

¹¹⁹ *Уша асар*, 7-бет.

га ҳам амал қилиши лозим. Нақшбанд Чархийга таҳоратдаги амаллар ва шу аснода ўқиладиган дуолар ва таҳорат ҳақидаги ҳадисларни баён қилади.

Юқорида зикр қилинган маълумотларнинг барчаси “Рисолаи унсия”нинг муқаддима қисмида ўз ифодасини топган.

Муқаддимадан сўнг, “Зикри хуфия”нинг фазилатлари баёнида” номли боб берилган. Маълумки, тасаввуф тариқатларида зикрнинг бир неча усуллари мавжуд: зикри хуфия, зикри жаҳрия, зикри арра ва ҳоказо. Хожагонлар тариқатида, асосан зикри хуфияга амал қилинади. Зикри хуфияда Аллоҳнинг зикри тил билан эмас, балки дил билан, овоз чиқармасдан, тилни қимирлатмасдан амалга оширилади.

Зикри хуфия ёки ошкора айтиш борасида доимо тортишувлар мавжуд бўлган. Чархийнинг ёзишича, зикри хуфия айтиш борасида 5 та оят ва ҳадисда ишора бор. Чархий бу ерда мисол қилиб, Имом Нажмуддин Умар ан-Насафийнинг “Тафсири”даги Абу Мусо ал-Ашъарийнинг фикрларини келтиради. Чархий нақшбандия тариқатидаги 11 қондадан бири бўлмиш “Вуқуфи қалбий”га қандай амал қилиш зарурлигини ва унинг фойдаларини баён қилади. “Хоҷамиз айтар эдиларки, - деб ёзади Чархий, - “Вуқуфи қалбия”га амал қилиш барча ҳолатларда муҳимдир, масалан, еб-ичишда, ухлашда, юриш-туришда, олди-сотдида, таҳоратда, намозда, Қуръон ўқишда, ёзиб-чизишда, ваъз айтишда”. Зикрдан кўзланилган мақсад нима, дейилган саволга Чархий, вафлат лойиға ботмаслик ва вафлатдан доимо узоқда бўлишдир, - деб жавоб беради¹²⁰.

“Рисолаи унсия”нинг кейинги боби “Нафл намозлар баёнида” деб аталади. Бу бобда фарз қилинган намозлардан ташқари нафл (қўшимча) намозлар ўқиш, унинг қондалари ва фойдалари, бу борада Баҳоуддин Нақшбанднинг айтган сўзлари келтирилган. Ҳазрат Хоҷамиз (Баҳоуддин Нақшбанд – М.Р.), - деб ёзади Чархий, - менга субҳидамдан аввал туриб ботин сабоғига машғул бўлишни буюрдилар, бу билан таҳажжуд намозига ишора қилган эдилар”¹²¹.

Рисоланинг охирги боби “Ҳазрати Хожадан бу фақирга ет-

¹²⁰ Рисолаи унсия, 20^б-бет.

¹²¹ Уша асар, 26^б-бет.

ган ҳамда Хожа Алоуддин Аттор баён қилган фойдалар”¹²² деб аталади. Чархий бу ерда Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳалол ва пок яшаш ҳақидаги фикрларини келтиради. Чархийнинг ёзишича, бир куни Баҳоуддин Нақшбанд унга шундай дейди: “Амир Кулол бир гал менга, то луқма ҳалол бўлмас экан, мақсад ҳосил бўлмайди, деди. Баъзилар биз дарёмиз, бизга ҳаром луқма зиён қилмайди, дейдилар. Йўқ, уларнинг гапи ёлғондир”¹²³. Баҳоуддин Нақшбанд бу билан Чархийга ҳамиша ўз кучи билан ҳалолдан топиб ейишни тавсия қилади. Чархий ҳалол ейиш ҳақидаги устозининг қўйидаги сўзини келтиради. Унинг ёзишича, Худога бандалик қилиш ўн қисм бўлиб, ундан тўққизтаси ҳалолни қидиришдир¹²⁴.

Чархий устозининг олий ҳиммат бўлиш ҳақидаги фикрларини ҳам келтиради. “Айтар эдиларки, - деб ёзади Чархий, - биз ниманки топган бўлсак, улуғ ҳимматимиз орқали топдик”¹²⁵. Чархийнинг устози тилидан келтирилган ҳалоллик ва олий ҳимматлилик ҳақидаги бу сўзлари бизнинг кунда ҳам ўз қимматини ва аҳамиятини йўқотмаган.

Чархий рисолада ўзининг устози ва пири Хожа Алоуддин Атторнинг фикрларини ҳам келтиради. Унинг мана бу сўзлари диққатга сазовордир: “Айтар эдиларки, - деб ёзади Чархий, - айбсиз дўстни қидирсанг, дўстсиз қоласан”¹²⁶. Чархийнинг “Рисолаи унсия” асари нақшбандия йўлида муридлар амал қилиши лозим бўлган йўлни ўрганишда, бу тариқатнинг қондаларини тадқиқ қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Чархийнинг “Рисолаи қудсийя” (“Қудсий калималар ҳақида рисола”) асари эса илоҳиёт, тасаввуфга ва тасаввуф тарихини ўрганишга оид кўплаб масалаларни ўз ичига қамраб олган бўлиб, ундаги ҳар бир янги мавзу “фақара” (мақола ёки фасл) деган ном билан бошланади. Асарда муаллиф Аллоҳ таъолонинг Ер ва Осмондаги мавжудотларни яратишдаги илоҳий ҳикматлари, уларнинг тартиб ва ўринлари ҳақида керакли маълум

¹²² *Ўша асар, 33^а-бет.*

¹²³ *Ўша асар, 33^б-бет.*

¹²⁴ *Рисолаи унсия, 34^а-бет.*

¹²⁵ *Ўша асар, ўша бет.*

¹²⁶ *Ўша асар, 38^а-бет.*

мотлар берилди¹²⁷. “Фақара” сўзининг кўплиги “фақарот” бўлиб, кўпинча шу турдаги асарларга “Фақарот” деб ном қўйилган. Чархийнинг шогирди Хожа Аҳрор ҳам ўз устози йўлидан бориб, “Фақара” ёзган ва у “Фақароти Аҳрорийа” деб аталади¹²⁸.

Чархийнинг “Рисолаи қудсия”си Хожа Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи қудсия”сига ҳамоҳанг тарзда ёзилган. Уларнинг мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқи шундаки, Чархий ўз асарида тасаввуфга оид нозик ҳикматларни ўз фикрига суянган ҳолда шарҳлаб берса, Муҳаммад Порсо эса ўз пири Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини кенгайтириб, тушунтириб беради. Чархий “Рисолаи унсия” асарида баъзи бир кишиларнинг нақшбандия тариқати ҳақида рисола ва мақомотлар ёзаётгани ҳақида хабар берса, Муҳаммад Порсо ҳам “Рисолаи қудсия”нинг муқаддимасида худди шу нарсага ишора қилади¹²⁹.

Чархий асарни ёзишда ўзидан олдин ўтган кўпгина машоихларнинг асарларидан фойдаланган. Масалан, унда Абу Муҳаммад Рувиннинг “Анфоси нафиса”, Абу Саъид Абул Хайрнинг “Ҳавроия” ҳамда Фаридиддин Атторнинг “Маснавий”лари, Муҳаммад Ғаззолийнинг “Кимён саодат” ва бошқа бир қанча асарлар номини келтириш мумкин¹³⁰. Чархий асарда кўпгина форсча, баъзан арабча шеърларни келтиради¹³¹. Асарда ҳаммаси бўлиб 130 та фақара жой олган.

Асардаги ҳар бир фақара тасаввуфнинг турли томонларига бағишланган бўлиб, уларнинг барчаси Чархийнинг тасаввуф борасидаги фикрларининг йиғиндиси сифатида қараш мумкин. Чархий ҳамду санога бағишланган муқаддимадан сўнг биринчи фақарадаёқ тасаввуфнинг муҳим масаласини ўртага ташлайди. Ўтмишда ҳам, ҳозирги пайтда ҳам баъзи олимлар ўртасида шарият аҳли билан тасаввуф аҳли ўртасига катта фарқ қўйиш ва сўфийларнинг шариятдан узоқ дейиш ҳоллари мавжуд бўлган. Бу борада баъзи оқимларнинг, масалан, мўътазилла, ваҳҳобийлар,

¹²⁷ Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фикҳристи, 17-бет.

¹²⁸ Хожа Аҳрор Валий. Фақароти Аҳрорийа. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 5822.

¹²⁹ Муҳаммад Порсо. Рисолаи қудсия. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 2517/VII, 166-бет.

¹³⁰ Рисолаи қудсийа, 74^а-бет.

¹³¹ Ўша асар, 44-бет.

ҳизб ут-тахрир вакиллариининг фикрларини кўрсатиш мумкин. Уларнинг баъзилари сўфийликни бутунлай инкор қилса, баъзилари тасаввуф аҳлини аҳли суннат ва-л-жамоатдан узоқ деб ҳисоблайдилар. Чархий ёзади: “Агар ҳазрати хожагон... дарвишларининг эътиқоди нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгинки, аҳли суннат ва-л-жамоат эътиқоди ва давомли убудийят (бандалик) йўлидир”¹³².

Чархий баъзи бир истилоҳларни ҳам Баҳоуддин Нақшбанд фикрларига ҳамоҳанг ҳолда тушунтиради. У ёзади: “Агар сендан тавҳид нима?” деб сўрасалар, дилни Ҳақ субҳонаҳудан бошқа нарсалардан поклаш ва ягоналаш деб айтгин, деганлар”¹³³. Чунончи, Баҳоуддин Нақшбанддан тавҳид сўзининг маъноси ҳақида сўралганда, у: “Аллоҳдан бошқа барча нарсани кўнгилдан бутунлай кетказишдир”, деб жавоб беради¹³⁴. Чархий истилоҳларни шарҳлаб бориб, ёзади: “Агар сендан, ваҳдат нима, деб сўрасалар, дилни Ҳақ субҳонаҳудан бошқа нарсани билимидан ҳалос қилишдир, деб айтгин. Агар сендан, иттиҳод нима, деб сўрасалар, Ҳақ субҳонаҳудининг борлигига фарқ бўлишдир, деб айтгин. Агар сендан, саодат нима, деб сўрасалар, Ҳақни кўриш ва ўзидан ҳалос бўлиш, деб айтгин. Агар сендан, шақоват (бадбахтлик) нима, деб сўрасалар, Аллоҳни унутиш ва ўзи билан овора бўлиб қолиш, деб айтгин. Агар сендан? васл нима, деб сўрасалар, Ҳақнинг вужуд нурига кўмилиш билан ўзини унутиш, деб айтгин”¹³⁵.

Нақшбандия тариқатида 11 та қоида борлиги бу тариқат ҳақида китоб ёзган кейинги аср олимларининг асарларида мавжуд. Масалан, “Нигоҳдошт” қоидаси Муҳаммад Саъдуддин Қошғарий, Хожа Аҳрор Валий, Али Сафий ва бошқа уламолар томонидан ҳам қисқача тушунтирилган. Аммо Чархий бу қоидаларни ўз устози оғзидан эшитган бўлиб, унинг бу борадаги фикрлари биз учун қимматлидир. Чархий фақаралардан бирида ёзади: “Нигоҳдошт” билан шуғулланиш нафаснинг кириши ва чиқишидан воқиф бўлишдан иборат бўлиб, бунда хаёлнинг Ал-

¹³² *Рисолаи қудсия, 44 б-бет.*

¹³³ *Ўша асар, 74-бет.*

¹³⁴ *Баҳоуддин балоғардон, 44-бет.*

¹³⁵ *Рисолаи қудсия, 75-бет* www.ziyouz.com kutubxonasi

лоҳдан доимо огоҳда бўлишига нуқсон йўл топмайди. Бу билан шуғулланиш бора-бора ҳеч бир қийинчиликсиз ҳосил бўлади. Охири бу машғулотни дилидан зўр билан чиқаролмайдиган бўлади ва гоҳида ўзидан ҳатто беҳабар қолади”¹³⁶. Чархий бу қондани “мушоҳада” деб ҳам юритилишини кўрсатади ва ёзади: “Баъзи тоифа доимо огоҳликдан иборат бўлган “Нигоҳдошт”ни мушоҳада деб атайдилар. Бу мақомга етгач зоҳирий машғулотлар ботиний машғулотга монелик қилолмайдиган даражага етади”¹³⁷.

Чархий пир ва мурид ўртасидаги ўзаро муносабатларга ҳам тўхталади. Пир Расул алайҳи саломнинг норизорлигига сабаб бўладиган нарсалар ўз вужудида йўқ бўлган зотдир... У покиза аҳлоқ учун оина бўлган кишидир”¹³⁸. Чархийнинг ёзишича, пир пайғамбар сифатлари билан мукаммал сифатланган ва Аллоҳнинг тасарруф нурлари остига тўлиқ кўмилган зот бўлиши керак. Пир илоҳий тасарруфлар билан толибларнинг қалбларидан беҳабар бўлиши, ўзидан эса фоний бўлиши ва Аллоҳнинг ризолигини кўзлаб иш тутиши лозим”¹³⁹. Чархийнинг бу фикри ўз пири Баҳоуддин Нақшбанднинг фикрига ҳамоҳанг бўлиб, чунончи, Нақшбанд айтади: “Муршид (пир) ҳар кун толибнинг ҳолидан хабардор бўлиши, фаросати ёки сўраб-суриштириши орқали толибнинг аҳволини билиб туриши зарур”¹⁴⁰. Бошқа жойда эса айтади: “Мен ўзгалар аҳволига тасарруф қилувчиман, хоҳласам бировга ҳол бера оламан, хоҳласам ундан олиб қўяман”¹⁴¹.

Чархий фақараларнинг бирида ўзининг ақида, илм, уламо, авлиё ва фикҳ илмларига тасаввуф аҳлларининг қандай муносабатда бўлишларини баён қилади.

Чархийнинг фикрича, инсон ҳақиқий инсонийлик билан оро топгач, аҳли суннат ва-л-жамоат ақидасини маҳкам тутиб, шариат ҳукмларини жойинга қўйиб, уламолар ихтиёр қилган фикҳ

¹³⁶ *Рисолаи қудсия, 78-бет.*

¹³⁷ *Ўша асар, 74^о-бет.*

¹³⁸ *Ўша асар, 50^о-бет.*

¹³⁹ *Ўша асар, ўша бет.*

¹⁴⁰ *Баҳоуддин балогардон, 74-бет.*

¹⁴¹ *Ўша асар, 103-бет.*

масалаларини эгаллаб бўлгач, Аллоҳдан нимаики неъмат етган бўлса, ўша билан кифояланиб яшаши лозим. Толиб — ейиш-ичишда борига қаноат қилиши, кийиниши эса иссиқ ва совуқдан сақланиш учунгина бўлиши керак¹⁴².

Чархий тариқат йўлидаги солиқлар йўлини баён қилар экан бу йўлнинг пешвоси ҳузурдаги суҳбат катта таъсирга эга эканини қуйидагича ёзади: “Баҳоуддин Нақшбанд бу борада шундай деган эди: “Толиб амал қилиши зарур бўлган шартлардан бири шуки, у Ҳақ таъоло дўстларидан бўлган бир дўст билан суҳбатда бўлиб, ўз ҳолидан воқиф бўлиши зарур..., бу азизнинг суҳбатида мулозаматда бўлишни ўзи учун фарзи айин деб ҳисобласин”¹⁴³.

Чархий фақараларининг аксариятида Аллоҳнинг зикрини қилиш, унинг номини тил ва дилда такрорлаш ҳамда бунинг қондаларини баён қилишга бағишлайди. Бундан ташқари, нафй ва исбот деб аталувчи машқнинг, яъни “Ла илаҳа иллаллаҳ”ни қай тариқа айтиш лозимлигини ва бундан юз берадиган таъсирларни баён қилади. Қуръон ўқиш, тиловат қилиш ва унинг фазилатлари айрим фақараларда ўз ифодасини топган.

Одатда етук машойихлар муридларига ёки фарзандларига халқ билан қандай муомала қилиш ёки тасаввуфда ўзини қандай тутиш борасида васият ёзиб қолдирганлар. Бундай васият ёки насиҳатлардан энг машҳури Хожя Абдулхалиқ Фиждувоний қаламига мансуб бўлиб¹⁴⁴, у ўзининг маънавий ўғилларидан бири, яъни яқин муридига қарата васиятнома ёзган. Чархий ҳам шу издан бориб, “Рисолаи қудсия”даги фақаралардан бирини ана шу масалага бағишлайди. У ўз васиятини: “Бу фақирнинг дўстлар ва фарзандларга нисбатан васияти шуки”¹⁴⁵, деб бошлайди. Васиятнинг биринчи қисми, Ҳақ йўлида ғайрилардан озод бўлиш, нафсни ёмон нарсалардан поклаш, бутун ҳимматини Ҳақ зикрига қаратишга бағишланган. Чархий бу мақсадга эришишни Баҳоуд-

¹⁴² *Рисолаи қудсия*, 57^а-бет.

¹⁴³ *Баҳоуддин балогардон*, 79-бет.

¹⁴⁴ *Хожя жаҳон - Хожя Абдулхалиқ Фиждувоний. / Нашрга тайёрловчи таржимон ва изоҳ муаллифлари - Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли, Гулбаҳор Музаффар қизи. - Т.: Наврӯз, 1994. - Б. 14-18.*

¹⁴⁵ *Рисолаи қудсия*, 93^б-бет.

дин Нақшбанд йўлидан юришда деб билади ва ёзади: “Бунга етишиш Хожалар тариқати ва уларнинг халифалари, хусусан, охириги халифа Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сулукисиз муяссар бўлмайди”¹⁴⁶. Васиятнинг иккинчи қисми қўйидагича бошланади: “Сўнгги васият шуки, тасаввуфга бағишланган китобларнинг кўпини кўрмоқ ва мутолаа қилмоқ лозимдир”¹⁴⁷.

Чархий, юқорида айтиб ўтганимиздек, эътиқоднинг поклиги масаласига қайта-қайта мурожаат қилади. Унинг фикрлари буюк ватандошимиз Абу Мансур ал-Мотуридийнинг эътиқод масаласидаги фикрларини ҳимоя қилаётганга ўхшайди. Бундан кўринадик, Чархий эътиқод масаласида ал-Мотуридий йўлида бўлган. Чархийнинг ёзишича, ҳақиқий бандалик тўғри ақида ва дуруст эътиқоддан ҳосил бўлади. Демак, тўғри йўлдан юрвчи комил инсон бўлиш учун аҳли суннат ва-л-жамоат ақидасида барқарор турмоқ керак. “Уламолар муқаррар қилган эътиқод кишининг кўнглидан жой олгандагина, - деб ёзади Чархий, - кўнгида ҳою-ҳавас, бидъат ва зулм аҳлининг эътиқодлари жой ололмайди”¹⁴⁸. Бу фикрлар бизнинг ҳозирги давр учун нақадар қимматли эканлигини яна бир бор таъкидлаш керак.

Чархий бу асарда одамлар орасида дўстлик ва биродарлик ҳукм суриши ва бир-бирларига меҳрибон бўлишларини тарғиб этади. “Барча мусулмонларни, - деб ёзади у, - ака-ука, она-опа ва болаларим деб билиб, уларнинг онгига тўғрилик ва созлик солдиган нарсалар ҳақида қайғуриш лозим”¹⁴⁹. Бу фикрлар Чархийнинг маънавий оламини қандай эканлигини кўрсатиб турибди.

Чархий подшоҳ ва ҳокимлардан кўрқмаган ҳолда ўз фикрларини очиқчасига баён қилади. “Подшоҳлар ва ҳокимлар харомхўрлардан, шариятни бузувчи аҳли бидъатнинг русум ва одатларидан узоқ бўлиши, борди-ю шу русум ва одатларни қилиб қўйса, уни ўзига ҳаром билиб, қаттиқ ғамга тушиши ва бундан тавба қилиши керак”¹⁵⁰.

¹⁴⁶ *Ўша асар, ўша бет.*

¹⁴⁷ *Ўша асар, 94^а-бет.*

¹⁴⁸ *Рисолаи қудсия, 104^б-бет*

¹⁴⁹ *Ўша асар, 104^б-бет.*

¹⁵⁰ *Ўша асар, ўша бет.*

Чархий илм аҳлига нисбатан ҳам ўз фикрини изҳор қилади. Унинг фикрича, ҳақиқий ибодат диний илмларни эгаллаш орқали ҳосил бўлади. Бунинг учун эса илм ворислари ҳисобланган олимларнинг мулозаматида ва хизматида бўлишдан ўзга чора йўқ. Бироқ илмни бойлик тўплаш ва обрў орттириш воситаси қилиб олган олимлардан қочмоқ лозим. Борди-ю, ҳақиқий комил уламо топилмагандагина юқорида айтилган олимлардан фоятда эҳтиёт бўлиб фойдаланиш мумкин¹⁵¹.

Чархий ўз салафлари изидан бориб, инсоннинг нақадар улуф эканини, инсон Аллоҳ яратган мавжудотлар ичида улуф поғона ва баланд мартабада эканлигини қайта-қайта такрорлайди. У ўз фикрини тасдиқлаш учун Расулulloҳнинг: “Муъминнинг қалби Аллоҳнинг улуф Аршидир”, деган ҳадисини келтиради. Демак, инсон ўз буюклигини ҳис қилиши ва камолга етишиш учун эса ўз қалбини барча ёмон феъл ва одатлардан тозалаши керак⁵².

Чархий баъзи фақараларда ўз таржимаи ҳолига онд маълумотларни ҳамда яшаб турган давридаги ўзи мулоқотда бўлган уламоларнинг номларини ҳам келтиради. “Бу фақир, - деб ёзади Чархий, - Бухорога келиб Мавлоно Ҳусомиддин ва Мавлоно Ҳамидуддин Шошийнинг хизматларига етганимда менинг вужудимда кучли изтироб ва изтирор мавжуд эди”¹⁵³. Бу ерда тилга олинган Ҳамидуддин Шоший Бухоро мадрасасининг мударриси бўлган¹⁵⁴. Демак, Чархий Бухорога келган дастлабки пайтида мадраса мударриси Мавлоно Ҳамидуддин Шоший билан яқин алоқада бўлган. Мавлоно Ҳусомиддин ва Мавлоно Ҳамидуддин оший изтиробда юрган Чархийга сўфийликдаги муроқаб¹⁵⁵ масаласини тушунтириб берадилар.

Чархий асарининг бир қанча ерида ўз фарзандига муурожаат қилиб, унга панду насиҳат сўзларини айтади ва “фарзанди дилбанд” ёки “фарзанди нуридийда” деб муурожаат қилади. Насиҳатлар асосан Аллоҳга интилиш ва покликка етишиш ҳақида-

¹⁵¹ *Рисолаи қудсия, 109^а-бет.*

¹⁵² *Ўша асар, 109^б-бет.*

¹⁵³ *Ўша асар, 113^б-бет.*

¹⁵⁴ *Баҳоуддин балоғардон, 197-бет.*

¹⁵⁵ *Мууроқаб^а - тафаккур^а фарқ бўлиш, эришилган даражада мушоҳада юришиш, қалбни арзимас ҳис-туйғулардан холи қилиб, тозалаш ва хотиржамликка эришиш.*

дир. Чунончи, у ёзади: “Эй, фарзанди нуридийда, барча ҳимма-тингни Ҳақ субҳонахудан ўзга нарсалардан покла. Ҳар қандай бегона нарса кўнглингни машғул қилса, “Ла илаҳа иллаллоҳ” билан уни ўзингдан узоқлаштир. Мукаммал таҳорат қил. Хилватга кириб, намоз ўқи, бошингни саждага қўй ва Худодан Ўзининг хос бандалари кўнглига йўл беришини сўра”¹⁵⁶. Кўриниб турибдики, Чархийнинг фарзанди ҳам суфийлик йўлида бўлган.

Тасаввуф тарихининг талқини Чархийнинг “Рисолаи абдолиййа” (“Абдоллар ҳақида рисола”) асарида ўз ифодасини топган. Рисоланинг муқаддимасида қуйидаги сўзлар ёзилган: “Бу фақир, хоҳладимки, бу рисолада кўлимдан келганча авлиёуллоҳларнинг сифатларини баён қилсам, шундай умид билан-ким, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло мени улардан қилсин, чунки Аллоҳ уларга ўзининг муҳаббатини берибди”. Байт:

*Гар наям мардони рахро ҳеч касе,
Васфи эшон кардаам ийнам басе.*

(Мен бу йўлнинг ҳеч кими бўлмасам ҳам
Уларнинг васфларини адо қилдим, шунинг ўзи бас.)¹⁵⁷

Кўриниб турибдики, Чархийнинг мақсади бу ерда фақат абдоллар ҳақида гапириш эмас, умуман авлиёларнинг, хусусан, тасаввуф вакилларининг сифатлари, яъни қандай бўлишлари ҳақида сўз юритишдир. Бизнингча, Чархийнинг ўзи муқаддимада ёзганидек, “Рисола дар сифати авлиёуллоҳ” (“Авлиёлар сифати ҳақида рисола”) деб номланса тўғрироқ бўларди.

Чархийнинг “Рисолаи абдолиййа” асари ҳақида Тоҳир Эшоннинг “Тазкираи нақшбандия” асаридан бошқа бирорта асарда ҳеч қандай маълумот келтирилмаган. “Тазкираи нақшбандия”-нинг муҳим томони шундаки, унда бошқа тазкира, мақомот ва маноқибларда келтирилмаган янги-янги маълумотлар учрайди. Одатда авлиёлар ҳақидаги тазкира, мақомот ва маноқибларда шайхларнинг таржимаи ҳоллари, ёзган асарлари, кароматлари берилса-да, бироқ уларда бу шайхларнинг асарлари таҳлил қилин-

¹⁵⁶ Рисолаи қудсия, 110^а-бет.

¹⁵⁷ Рисолаи абдолиййа, 212^б-бет.

майди. Улардан фарқли ўлароқ, Тоҳир Эшон Чархий ҳақидаги бобда Чархийнинг “Рисолаи абдолийа”си ҳақида кенг тўхталади ва ундан кўпгина иқтибослар келтиради. Бироқ Тоҳир Эшон бу иқтибосларни “Рисолаи абдолийа”дан келтирган бўлсада, рисоланинг номини тилга олмаган. “Чархий ўз рисоласида келтиришича” деган жумла билан чегараланган¹⁵⁸.

Чархий ўзининг мазкур рисоласини ёзишда бир қанча олимларнинг асарларидан фойдаланганини кўрамиз. Масалан, у Абул Ҳасан Али ибн Усмон ал-Ғазнавийнинг “Кашф ул-асрор” (“Сирларнинг очилиши”) китобидан кўпроқ фойдаланган. Бу шайх Абу Саъид Абулхайр (XI аср)нинг биродари бўлган. Чархийнинг ёзишича, Шайх Абул Ҳасан ал-Ғазнавий Ҳиндистоннинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан фатҳ этилишида қатнашган¹⁵⁹. Асарда Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асаридан кўплаб байтлар келтирилганини кўрамиз.

Чархий ёзади: “Фақир айтадики, алҳамду-л-иллоҳ, Аллоҳ бизга “қутб ул-иршод”ни кўриш тавфиқини берди ва унинг муборак назарини топдик. Бу Ҳазрати Маҳдумимиз Хожа Баҳоуддин ал-Бухорийдир. Ҳазрати Баҳоуддиннинг ўзлари айтдиларки, йигирма йилдирки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло бу хизмат хилъатини менга арзон тутгандир. Бу иноятнинг толиблари тўрт юз киши эди, Аллоҳ фазли билан бу иноят менга тегди”¹⁶⁰. Демак, тасаввуф бўйича, Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи иқрор қилиб айтганидек, у замона қутби бўлган.

Чархий бу ерда шайх ул-машойих Шайх Алоуддиннинг фикрини келтиради. Бу Шайхнинг айтишича, осмонда иккита қутб бўлади: қутби жанубий ва қутби шимолий. Шунингдек, ерда ҳам иккита қутб бор: қутб ул-абдол ва қутб ул-иршод. Узлатий авлиёлар Муҳаммад алайҳис салом зухур қилиб чиққунларича ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг қабрлари ер билан бир текис бўлиб кетган. Пайғамбар алайҳис салом зухур қилиб чиққан пайғида эса қутб ул-абдол Исом Қараний эди. У эса Увайс Қаранийнинг амакиси бўлган”¹⁶¹.

¹⁵⁸ Тазкираи нақибандия, 138^а-бет

¹⁵⁹ Рисолаи абдолийа, 212^а-бет.

¹⁶⁰ Уша асар, 218^а-бет.

¹⁶¹ Рисолаи абдолийа, 219^а-бет. www.ziyouz.com kutubxonasi

Чархийнинг бу фикри эса тасаввуф ислом пайдо бўлишидан анча кейин юзага келган, деган фикрни рад этади. Демак, Исломгача ва исломнинг илк даврида, пайғамбар алайҳис салом тирик пайтида ҳам тасаввуф вакиллари мавжуд бўлган.

Чархий бу асарида, мамлакатни бошқаришда шариат аҳли муҳим роль ўйнаши билан бирга, бу ишда тасаввуф вакиллари-нинг ҳиссалари ҳам катта бўлганини кўрсатиб ўтади. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг “қутб ул-иршод” даражасида бўлгани, ундан кейин эса бу мартабани Хожа Алоуддин Аттот эгаллаб, юрт ишларига таъсир ўтказиб турганлари Чархий асарда исботлашга уринади.

Шу билан эса Баҳоуддин Нақшбанд бошлиқ бўлган нақшбандия йўлини улуғлашга ва ўз пирларининг обрў-эътиборини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган.

Чархий бу асари орқали абдоллар ҳақидаги сочма маълумотларини бир жойга жамлаб, рисола шаклига киритиш билан бу соҳадаги маълумотлардан фойдаланишни осонлаштиришга эришади. Бундан ташқари, у тасаввуфнинг Пайғамбар алайҳис салом чиққунча ҳам мавжуд бўлганини, бунга мисол Исом Қараний эканини, Исом Қаранийдан сўнг Пайғамбар яшаган даврда Увайс Қараний қутб бўлганини кўрсатиб беради. Қутблар ҳақида рус шарқшунос олими И.П.Петрушевский ҳам маълумот бериб ўтган¹⁶². Боситхон ибн Зоҳидхон ўғли ҳам ўз асарида қутб ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Тасаввуф истилоҳларида қутб бамаъноийн бир валийнинг лақабидурки, олами маънавийда бир шаҳарни ва ё мулкни обод ёки хароба қилмоқни тарбия ёки тадбирини Аллоҳу таъоло ул валийнинг қабзан ихтиёрига тобшурғондур, дерлар”¹⁶³. “Рисолаи абдолиййа” асари умуман тасаввуф тарихини ва нақшбандия сулуқини ўрганишда қимматли манбалардан бири бўла олади.

Чархийнинг “Шарҳи асмоуллоҳ” (“Аллоҳ исмларининг шарҳи”) асарида ислом шариатида Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми мавжудлиги баён қилинади. Бу исмлар “Асмо ул-хусно” ҳам

¹⁶² Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. - Л., 1966. - С. 343.

¹⁶³ Боситхон ибн Зоҳидхон ўғли. Фарҳанг ул-мабсут. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 892, 172-бет.

дейлади ва унинг маъноси “чиройли исмлар” демакдир. Бу исмлар тўқсон тўққизтадан иборат бўлгани учун кўпинча форс тилида “Наваду нўҳ исми Борий таъоло” (“Аллоҳ таъолонинг тўқсон тўққиз исми”) деб ҳам аталган. Шунинг учун ҳам Чархийнинг биз зикр қилаётган рисоласи баъзан “Шарҳи асмо ул-хусно”, баъзан эса “Шарҳи наваду нўҳ ном” (“Тўқсон тўққиз ном шарҳи”) дейлади. Чархийнинг ўзи рисоланинг ҳеч бир ерида уни қандай ном билан атаганини ёзмаса-да, мазмунидан тўқсон тўққиз исм ҳақида сўз кетаётганини билиб олиш қийин эмас. Шунинг учун ҳам бу рисола ни юқоридаги ҳар хил номлар билан атаганлар.

Қуръони Каримнинг бир қанча сураларида “Асмо ул-хусно” ҳақидаги оятлар мавжуд. Мазкур оятларда Худойи таъоло бу чиройли исмлар билан ўзини эшлагга, зикр қилишга буюради.

Ҳадиси шарифларда ҳам Аллоҳнинг “чиройли исмлар”и ҳақида маълумотлар мавжуд. Айниқса, Расулulloҳнинг: “Шубҳасиз Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми бор. Кимки бу исмларни ўқиса, жаннатга киради”¹⁶⁴, — деган ҳадислари мавжудлиги туфайли, бу исмларни ёзиш, кўнайгириш, шарҳлашга катта аҳамият берилган.

Ислом уламолари Қуръон ва Ҳадисда зикр қилинган Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми ҳақида асарлар ёзганлар, уни шарҳлаб берганлар ҳамда улардаги яширин ҳосиятларни баён қилганлар. Бундай асарлар нафақат ўтмишда, балки ҳозирги кунларда ҳам диндорларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Чархий ҳам тўқсон тўққиз исмни шарҳлашга бел боғлаб, форс тилидаги бу асарини ёзади. Чархий бу ишга нима учун қўл урганини қуйидагича тушунтиради: “Шариат уламолари ва тариқат улуглари форс ва араб тилларида Аллоҳ исмларини шарҳлаганлар. Бу китобда форсий тилида Аллоҳ исмлари ва уларнинг фойдалари жамлаб берилди, токи каттаю-кичик ундан фойда олиш шарафига эришсинлар”¹⁶⁵.

Аллоҳ исмлари турли олимлар томонидан турлича талқин қилинади. Мутасаввиф олимлар эса бу исмларни тасаввуф нуқтан назаридан тушунтирадилар. Шунинг учун ҳам, Ш.Бобохо-

¹⁶⁴ Тавҳид. - Т.: Меҳнат, 1991. - Б. 25.

¹⁶⁵ Чархий. Шарҳи асмоуллоҳ. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 6374/IV, 264-бет.
www.ziyouz.com kutubxonasi

нов, А.Мансур Чархийнинг бу асарини тасаввуфга оид асар сифатида ўз фихристларига киритганлар¹⁶⁶.

Чархий мазкур асарни Расулulloҳнинг: “Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми бор ...”, деб бошланувчи ҳадисини ҳар томонлама шарҳлаш билан бошлайди. Чархий бу асарини ёзишда ҳам ўз пири Баҳоуддин Нақшбанд сўзларига суянади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Ҳазрати қутб ул-машойих, бу фақирнинг пири Нақшбанд номи билан машҳур (Аллоҳ унга раҳмат қилсин) Хожа Баҳо ул-Ҳақ ва-д-дин (Баҳоуддин) ал-Бухорийдан эшитганманки, улар мисол тариқасида айтган эдилар: “Ҳар ким “ар-Раззоқ”ни ўқиса, ер юзида бир дона гиёҳ ўсмай қолса ҳам, унинг дилида ризқ ташвиши бўлмайди. Шунингдек, Аллоҳнинг исмларидан унга бир насиба ҳосил бўлади”¹⁶⁷.

Баҳоуддин Нақшбанднинг: “Кимки Аллоҳ исмларини ўқиса, исм эгасидан, яъни Аллоҳдан бир насиба олади” деган сўзи диндорлар орасида ҳамон ўз кучини йўқотмаган. Ўзбекистон Рассомлар Академиясининг академиги Ш.Мухаммаджонов 1995 йил 6 сентябрда институт Илмий Кенгашида Америкага қилган саёхати ҳақида ахборот берганда қизиқ воқеани сўзлаб берди. Рассом америкадаги мусулмонлар масжидига тамоша қилиш учун боради. Бу ерда бир хонақоҳ бўлиб, унда бир пир ўз муридлари билан нақшбандийя сулуки бўйича зикрга машғул эканлар. Улар ўзбек рассоми билан танишиб, суҳбатлашадилар. Рассос кетаётган пайтда дарвишлардан бири унга, Аллоҳнинг “ал-латиф” исмини айтиб юр, деб буюради. “Жума намозига борганимда, - деб эслайди рассом, - кимдир орқамдан келиб қулоғимга: “ал-Латиф, ал-латиф” деб пичирлади. Қарасам ўша кундаги дарвишлардан бири экан. Қизиви шундаки, нақшбандия тариқати билан шуғулланувчи пир ҳам, унинг муридлари ҳам инглизлар эди”¹⁶⁸.

Ҳикоядан кўриниб турибдики, Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати шу кунларда ҳам нафақат шарқда, балки Ғарбда ҳам европаликларни қизиқтираётган экан. Ик

¹⁶⁶ Нақшбандийя тариқатига оид қўлёзмалар фихристи, 18-бет.

¹⁶⁷ Шарҳи асмоуллоҳ, 265^б-бет.

¹⁶⁸ ЎзР ФА Шарқишунослик институтида 1995 йил, 6 сентябрда бўлиб ўтган Илмий Кенгаш баённомасидан.

кинчи томондан, Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидек, улар расомга “ал-Латиф”ни ва ундан баҳра олишни тавсия қилганлар, Аллоҳнинг “ал-Латиф” исмида қандай сир яширинган. Чархий буни қўйидагича тушунтиради: “ал-Латиф”нинг маъноси пинҳон ишларни билувчи ва бандаларига яхшилик етказувчи демакдир”. Унинг хосияти ҳақида эса ёзади: “Ҳар кимнинг бошига оғир иш тушса, таҳорат қилиб, икки ракаат таҳорат шукронаси намозини ўқигандан сўнг, “ал-латиф”ни такрорласа бу қулфатдан қутулади”. Бу айтилган йўл-йўриқ тариқатда бўлмаган оддий инсонлар учундир. Чархий тариқат йўлидагилар учун бу исм хосиятини қўйидагича баён қилади: “(Бу исмдан) орифнинг насибаси шундайки, у ботинни, шунингдек, зоҳирни ҳам ёмон иллатлардан тозалайди ва катталарга ҳам, кичикларга ҳам яхшилик етказувчи бўлади”¹⁶⁹.

Чархий Аллоҳ исмларини шарҳлашда Баҳоуддин Нақшбанд сўзларидан ташқари, Жалолиддин Румийнинг (1207-1273) “Маснавийи маънавий” асаридан ҳам кенг фойдаланган. Бу эса Чархийнинг Румий асарлари билан чуқур таниш эканлигини ва у илгари сурган тариқатнинг асосларидан ҳам бохабар бўлганлигини билдиради¹⁷⁰.

Чархий рисолада Аллоҳ исмларига шарҳ беришни давом эттириб, энг аввал яратувчининг Аллоҳ деган исмидан бошлайди ва шундай қилиб, Аллоҳ исмининг тўқсон тўққизта шарҳи рисолада ўз баёинни топган.

Рисоладан кўриниб турибдики, демак Чархий Аллоҳнинг 99 исмини форс тилида тушунтириб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бошқа кўпгина олимлар Аллоҳ исмларини араб тилида ўз нуқтаи-назарларидан келиб чиқиб тушунтирганлар. Чархий эса бу исмларнинг маъносинигина тушунтириб қолмай, балки уларни тасаввуф нуқтаи-назаридан шарҳлаб берган. Бу эса мазкур исмларнинг тасаввуф нуқтаи-назардан маъноларини билишда ёрдам қилади. Демак, бу борада ҳам Чархийнинг тасаввуф тарихида хизмати каттадир.

¹⁶⁹ Шарҳи асмоуллоҳ, 365^a-бет.

¹⁷⁰ Ўша асар, 366^b-бет. www.ziyouz.com kutubxonasi

ЧАРХИЙНИНГ ТАФСИР ВА ФИҚҲГА ОИД АСАРЛАРИ

Ислоҳ оламида Қуръони Каримга жуда кўп тафсирлар ёзилган. Шуларнинг ичида Замахшарийнинг “ал-Кашшоф”¹⁷¹, Қози Байзовийнинг “Тафсири Қози Байзовий”¹⁷², яна “Тафсири руҳ ул-баён” каби араб тилида ёзилган тафсирлар машҳур бўлган. XV асргача биз тафсирларнинг асосан араб тилида ёзилганини кўраемиз. Бундай тафсирлар сон-саноксиз бўлиб, уларнинг номларини санаб ўтишнинг ўзи алоҳида китобни ташкил этади.

XV асрдан бошлаб баъзи бир олимларнинг Қуръони Каримдаги айрим сураларга ёзган форсча тафсирлари пайдо бўла бошлади. Бунга мисол қилиб, Муқим ал-Мискиннинг (ваф. 907/1508 йил) Қуръоннинг биринчи сураси бўлмиш “Фотиҳа”га ёзган “Асрор ул-фотиҳа” (“Фотиҳанинг сирлари”) номли тафсири вужудга келди¹⁷³. XV асрда Ҳиндистонда форс тилида ёзилган Шаҳоби Шамси Умар Зовулий Давлатободий Дехлавийнинг “Баҳр ул-маввож” (“Мавжланувчи денгиз”) ¹⁷⁴ асарини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Чархийнинг “Тафсири Чархий” асари Ўрта Осиёда форс тилида ёзилган илк тафсирлардан биридир. Унинг ёзилган йили аниқ эмас. Чархийнинг тафсиридан сўнг Ўрта осиеда форс тилида бошқа тафсирлар ҳам вужудга кела бошлади. Бунга мисол қилиб, Мавлоно Фахруддин Али ибн Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифийнинг (ваф. 910/1505 йил) “Жавоҳир ул-тафсир ли-туҳфат ли-амир” (“Амирга аталган тафсир жавоҳирлари”)нинг¹⁷⁵ кўрсатиши мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўрта Осиёда Воиз Кошифийгача Қуръонга форс тилида тўлиқроқ тафсир ёзган олим Чархий эди. Тўлиқроқ дейишимизга сабаб шунки, Чархий Қуръоннинг биринчи сураси “Фотиҳа”дан сўнг, 67 сурадан то 114 сурагача тафсир қилади¹⁷⁶. Бунинг сабабини у қуйидагича ту-

¹⁷¹ Муҳаммад аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. ЎЗР ФА ШИ фонди, инв. № 7946.

¹⁷² СВР, т. VII, № 5517. Т.: Фан, 1964.

¹⁷³ СВР, т. XI, № 7371.

¹⁷⁴ СВР, т. IV, № 2905.

¹⁷⁵ Воиз Кошифий. Жавоҳир ул-тафсир. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 4388/1; СВР, т. VIII, № 5768. Т.: Фан, 1967.

¹⁷⁶ СВР, т. IX, № 6642. www.ziyouz.com kutubxonasi

шунтиради: “Мендан бир гуруҳ дўстлар, биродарлар “Фотиҳа”-га ҳамда “Малик” сурасидан то Китобнинг охиригача катта-кичик фойдалана олишлари учун форс тилида тафсир ёзиб беришимни илтимос қилдилар”¹⁷⁷.

Бу жумладан кўриниб турибдики, Чархий илтимос қилинган сураларнигина тафсир қилиб берган. СВРда кўрсатилишича, Чархий мазкур сураларни сўфийлик нуқтан-назаридан талқин қилган. У муқаддимада ўзидан олдин ўтган олимлар томонидан ёзилган кўплаб тафсирлардан ҳам фойдаланганини баён қилади¹⁷⁸.

“Тафсири Чархий” ҳиндистонлик ноширларнинг сайъ-ҳаракати билан ўзининг иккинчи умрини яшашга муваффақ бўлди. Ноширлар “Тафсири Чархий”га катта баҳо бериб, унинг биринчи varaғи (унвони)да қуйидаги жумлани ёзадилар: “Худого шукирки, бу шодлик айёмида Мавлоно Яъқуб Чархий раҳматуллоҳи алайҳнинг “Тафсири Чархий” номли ноёб китоби чоп либосини кийди”¹⁷⁹. Мазкур саҳифага чоп йили 1326/1908 йили деб кўрсатилган.

“Тафсири Чархий” Бомбайда жойлашган “Матбааийи Муҳаммадий” (яъни “Муҳаммадийлар чопхонаси”)нинг эгалари ва китоб савдогарлари Али Баҳоний ва Шараф Алилар томонидан нашр этилган. Ноширлар “Тафсири Чархий”ни ноёб китоб деб мақтаб, сўнг бу тафсир ҳақида шундай ёзадилар: “Соҳибдил донолардан доноларга махфий қолмасинким, “Тафсири Яъқуб Чархий” фойдалар билан лиммо-лим, нуқсон ва ортиқча сўзлардан холидур”¹⁸⁰. Яна бу фикрида “Тафсири Чархий”ни улуғлаб, қуйидаги жумлани ҳам келтирадилар: (Форсийдан таржимаси)

*(Бу китобда қанчалар яхшилик ва гўзаллик бор,
У нажот йўли ҳамда савобга олиб борувчи катта кўчадир.)*¹⁸¹

Техронда чоп этилган фикрида Бомбайда босилган Чархий тафсири ҳақида ҳам маълумот берилган. Техронда Али Акбар

¹⁷⁷ Яъқуб Чархий. Тафсири Чархий. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 12518, 1^б-бет.

¹⁷⁸ Уша асар, 10-бет.

¹⁷⁹ Яъқуб Чархий. Тафсири Яъқуб Чархий. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 3306, 1-бет.

¹⁸⁰ Тафсири Яъқуб Чархий. - Лакнав, 1884.

¹⁸¹ Уша асар, 1-бет.

Деххудо томонидан нашр этилган. “Луғатнома”да Чархийни “Муфассир Мавлоно Яъқуб Чархий, Баҳоуддин Нақшбанд асҳ-обларидан, 851 хижрий йили вафот этган, вафот йили “Яъқуб – маҳбуби Худо” сўзидан чиқади” дейилади¹⁸². Бу жумладан 851/1447 йил чиқади. Яна ўзбекистонлик ҳамда дубайлик олимлар билан ҳамкорликда чиқарилган ва ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида сақланаётган араб тилидаги асарларга тузилган фикрда ҳам Яъқуб Чархийнинг “Тафсири Чархий” китоби ҳақида маълумотлар келтирилган¹⁸³.

Чархий ўз тафсирини тасаввуф нуқтаи-назаридан ёзганлиги-га ундаги кўпгина машойихлар ҳақида келтирилган ҳикоялари ва тасаввуф ғояларини ўзига сингдирган кўпгина шеърлардан фойдалангани далил бўлади. Чархий тафсирлаш жараёнида ўзи ёзган муқаддимада номи кўрсатилмаган кўпгина бошқа тафсирлардан ҳам кенг фойдаланган. Чархий ўз фикрини бошқа тафсирчиларнинг фикрларидан ажратиб кўрсатиш учун “ин фақир меғуяд” (бу фақир айтади) деган жумлани ишлатади¹⁸⁴.

Биз, биринчи галда, Чархий ўз фикрларининг исботи учун келтирган тасаввуф ва баъзан фалсафа ва ахлоққа оид шеърлар ҳамда насрий жумлалар билан танишамиз. У Қуръоннинг биринчи сураси “Фотиҳа” тафсирида ёзади: “Бандалик қил, то сенга ўлим етгунча. Уламон ботини эса, бандалик қил, токи сенда яқин ҳосил бўлсин, дейдилар”¹⁸⁵. Шундан сўнг, у соф тасаввуф ғояларини талқин қилувчи мана бу байтни келтиради:

*Бо ду қибла дар раҳи тавҳид патвон бурд роҳ,
Ё ризои дўст ёбад ё ризои хейштан.*

(Тавҳид йўлида икки қибла билан йўл топиб бўлмайдми,
Ё дўстнинг розилигини топиши керак ё ўз розилигини
излаши керак.)¹⁸⁶

¹⁸² Тафсири Яъқуб. Фихристи китоб. - Техрон, 1308/1890 - 10-сон. - Б. 2.

¹⁸³ *The elite possessions of the manuscripts at bayruni institute for oriental studies Tashkent. - Dubai - Tashkent, 1990. - P. 42.*

¹⁸⁴ Тафсири Чархий, 4-бет.

¹⁸⁵ Ўша асар, 5-бет.

¹⁸⁶ Ўша асар, ўша бет.

Бу байтдан маълум бўладики, инсон Аллоҳнинг тавҳидига етишиш, яъни ваҳдат ҳосил қилиш учун дўст, яъни Аллоҳнинг розилигини топиши ва ўз нафсининг розилигидан кечиши керак. Шундагина у ўз мақсадига эриша олади.

Чархий шеърларда Ибн Фориз, Саид Кобулий, Ҳаким Санойи Фазнавий (1070-1140) каби бир қанча шоирларнинг номини кўрсатиб ўтади. Баъзи шеърларда эса шоирларнинг номини кўрсатмайди. Бизнинг фикримизча, муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Чархийнинг ўз қаламига мансубдир. Чархийнинг етук шоир бўлганлиги ҳақида бундан аввал гапириб ўтган эдик.

Қуръоннинг “Фотиҳа” сурасини ўтмиш ҳамда кейинги аср олимлари томонидан турлича тафсир қилганлар ва тушунтириб берганлар. Жумладан, Боситхон ибн Зоҳидхон ўғли ҳам “Фотиҳа” сураси ҳақида маълумот бериб, қуйидагича ёзади: “Фотиҳа” Бисмиллаҳ ила жамъи етти оятдур. Лекин Бисмиллаҳни ояти Қуръонийи алигида ихтилоф бордур. Ҳам сураи “Фотиҳа” икки бора нозил бўлгонлиги, бири Маккада ва бири Мадинада нозил бўлгонлиги марвийдур. Ба ҳам икки ракаат намозда сураи “Фотиҳа”ни икки бора ўқилур, яъни ҳар ракаатда ани иъода қилинур. Ва зам сурани иъода қилинмай, бошқа сурадин ўқилур. Бинобарин, сураи “Фотиҳа”ни “Сабъ ул-масоний” дерлар. Баъзилар бутун Қуръони Мажидни мурод дерлар. Чунки, бутун Қуръонни бир ҳафтада хатм қилмоқ учун етти манзилга тақсим қилунгондурки, ҳар бир манзилни форсийда ҳафтяк дерлар. Бинобарин, Қуръонни Сабъ демак мумкиндур ва ҳаммасида авомир бамашрӯбот ҳам новоҳий аз муҳаррамот бордур, бинобарин, Сабъ ул-масоний дерлар”¹⁸⁷.

Чархий “Фотиҳа” сурасининг “ва иййака настаъийн” (Сендан кўмак тилаймиз) оятининг тафсирида Жабарийлар ва Муътазилийлар эътиқодига тўхталади¹⁸⁸.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Исломда 73 та фирқа мавжуд бўлган. Улардан биттаси аҳли суннат ва-л-жамоат бўлиб, шу жамоатгина тўғри йўлдан борувчи ҳисобланади. Қолган фирқалар эса йўлдан адашганлардир. Бундай тоифалар 72 фирқадан

¹⁸⁷ Боситхон ибн Зоҳидхон ўғли. *Фарҳанг ул-мабсут*, 107-бет.

¹⁸⁸ Бу ҳақда қаранг: *Ислом. Справочник*, 108, 203-бетлар.
www.ziyouz.com kutubxonasi

бирига мансуб бўлиб, бу 72 фирқа “Мазоҳиби ботилия” (бузуқ мазҳаблар)¹⁸⁹ ҳамда бошқа олимларнинг асарларида, жумладан, Муҳаммад Гиёсуддиннинг “Гиёс ул-луғот”¹⁹⁰ китобида келтирилган. Шундай фирқалардан бири Жабариййа оқими бўлиб¹⁹¹, бу оқимга мансуб кишилар инсоннинг феълу ҳаракатида ихтиёр ва эркинлик йўқ деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам уларга Жабариййа, яъни Аллоҳ жабр қилувчи деган ном берилган¹⁹². Чархий юқоридаги оят тафсири ҳақида ёзаркан: “Жабарийлар, ихтиёрим йўқ, дейдилар”, - деб баён қилади¹⁹³. “Муътазиллийлар эса, - деб ёзади Чархий, - ихтиёрга эгаман ва ўз феълимни ўзим яратаман, дейдилар”¹⁹⁴. Муътазиллийлар мазҳабининг энг кучайган пайти асосан IX аср Бағдодда Халифа Маъмун даврига тўғри келади. Бағдоддаги Маъмун академиясида муътазиллийлар мазҳабига мансуб бўлган йирик олимлар ижод қилган. Жумладан, Бағдоддаги муътазиллийлар мазҳабининг тарафдорлари қаторига кўплаб асарларнинг муаллифи Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аҳмад Балхийи Кобулий (ваф. 325/936) раҳбарлик қилар эди¹⁹⁵. “Гиёс ул-луғот”да ёзилишича, муътазиллийлар мазҳаби тарафдорлари суннийлардан қуйидаги масалалар бўйича фарқ қилади:

1. Ёмонлик қилиш Аллоҳ белгилаган тақдирдан эмас.
2. Қуръон – одам томонидан яратилган.
3. Ўликларга дуо ва садақадан фойда йўқ.
4. Меърож бу – Байт ул-муқаддасдан ўзга нарса эмас.
5. Номаи аъмол (ҳисоб-китоб) ва Қиёмат тарозиси бўлмаган гап.
6. Фаришталар мўъминлардан афзал.

¹⁸⁹ *Мазоҳиби ботилийя, 2-бет. (М.Ҳасанийнинг шахсий кутубхонасидан).*

¹⁹⁰ *Муҳаммад гиёсуддин. Гиёс ул-луғот. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 1263.*

¹⁹¹ *Жабарий - арабча сўз бўлиб, жабр, мажбур қилиш, деган маънони англатади. Жабарийлар VII аср охири ва VIII аср бошида ислом илоҳиётида пайдо бўлган ilk оқим тарафдорлари. Жабарийлар инсон тақдирини Худо мутлақ олдиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, булар фақат Худода мавжуд, инсон эса ана шу фаолиятни ўзлаштириб олиш имкониятигагина эга, деган таълимотни илгари сурганлар. Қаранг: Ислом. Справочник, 108-бет.*

¹⁹² *Гиёс ул-луғот, 99-бет.*

¹⁹³ *Тафсири Чархий, 6-бет.*

¹⁹⁴ *Уша асар, ўша бет.*

¹⁹⁵ *Бист гуфтор дар мубоҳати илмий ва фалсафий ва каломий ва фарқи Ислом. / Доктор Маҳдий Муъаққ. - Техрон, 1363/1943. - Б. 23.*

7. Қиёматда Аллоҳ жамолини кўрсатмайди.
8. Авлиёларнинг каромати йўқ нарса.
9. Жаннатдагилар ухлайдилар ва ўладилар.
10. Қиёматнинг белгилари, масалан, Дажжолнинг чиқиши ва бошқалар бекор гал¹⁹⁶.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бундай фикрлар аҳли суннат вал-жамоат уламоларининг қаршилигига учрамасдан қолмасди. Ҳақиқатдан ҳам муътазиллийлар билан сунний уламоларнинг орасида шиддатли фикрий жанглар авж олган. Бунга мисол қилиб, мотуридия эътиқодининг асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридий (870-944)нинг бундай мазҳабларга қарши кураш олиб бурганини кўрсатиш мумкин¹⁹⁷.

Абулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн аз-Замаҳшарий 538/1143 йилда туғилган. У тафсир, ҳадис, наҳв (грамматика), луғат ва баёнда тенги йўқ зотлардан бири эди. Унинг машҳур асарларидан бири, тафсир бўйича “Кашшоф”, ҳадис бўйича “Фоиқ”, наҳв бўйича “Муфассал”, луғат бўйича “Муқаддимат ул-адаб”-дир. Олим дастлаб муътазиллийлар мазҳабида бўлиб¹⁹⁸, ўз тафсирини муътазиллийларнинг йўли бўйича ёзган.

Юқорида Замаҳшарийнинг Чархий фойдаланган “Кашшоф” тафсири муътазиллийлар нуқтаи-назаридан ёзилгани ҳақида гапириб ўтган эдик. Замаҳшарий оқибат натижада бу мазҳабдан воз кечгани манбалардан маълум¹⁹⁹.

Ўз даврининг етук олими ҳисобланган Чархий ҳам бу курашлардан четда қололмас эди. У юқорида келтирган оятнинг тафсирида Жабарий ва муътазиллийлар эътиқодига танқидий назар билан қараркан, уларга қарши суннийларнинг фикрини баён қилади. “Суннийлар айтадиларки, - деб ёзади Чархий, - бандалик қиламан ва Сендан тавфиқ тилайман. Қуръони Каримдаги ақлий ва нақлий далилларнинг ҳаммасини Сендан деб биламан ҳамда жабарий ва муътазиллийлар йўлидан безорман”²⁰⁰.

¹⁹⁶ *Мазоҳиби ботилийя, 72-бет; Фиёс ул-луғот, 101-бет.*

¹⁹⁷ *Зиётов Ш. Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. - Т.: Халқ мероси, 2000; Исломий Ҳ. Абу Мансур Мотуридий. - Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 2000.*

¹⁹⁸ *Ислом. Справочник, 203-бет.*

¹⁹⁹ *Уватов У. Абулқосим Маҳмуд аз-Замаҳшарий. - Т.: Халқ мероси нашр., 1995. - Б. 9.*

²⁰⁰ *Тафсири Чархий, 6-бет.*

Тафсирдан тасаввуф асосларига оид ва мутасаввифларнинг одоб-ахлоқига доир кўплаб маълумотларга эга бўлиш мумкин. Чархийнинг Қуръони Карим оятларини тасаввуф нуқтаи-назаридан баён қилиши шу тафсир билан танишувчи кишиларга тасаввуф асосларидан тўлиқ маълумот олишга ёрдам беради. Чархий “Фотиҳа” сурасининг тафсирини тугатар экан, сўфийнинг асл мақсади “маҳбуби ҳақиқий” (ҳақиқий дўст)га етишиш эканини, ҳатто унга Аршдан тортиб Ергача бўлган масофанинг бойликларини нисор қилса ҳам, илтифот қилмаслиги лозим бўлади, дейди. Чархий етук мутасаввиф ва буюк олим бўлишига қарамай, Ҳалғату номли қишлоқда, алғов-далғовли катта шаҳарлардан узоқда фақирона ҳаёт кечириши ҳам унинг юқоридаги сўзларига амал қилганига далилдир. Тасаввуф намояндалари Чархийдан сўнг давлат ишларига, сиёсатга аралаша бошлаганини кўриш мумкин²⁰¹.

Бунга ёрқин мисол Чархийнинг шогирди Хожа Аҳроп Валийдир. Чархий ўз тафсирида оятлардан фойдаланган ҳолда ўзининг тасаввуф, фалсафа ва одоб-ахлоққа оид фикрларини баён қилади. Умуман, бу тафсирни Чархийнинг турли соҳалардаги фикрларининг мажмуаси сифатида қабул қилиш мумкин.

Чархий “Таборақ” сурасининг “аййукум аҳсану амала” оятини тафсир қилар экан, ўз пири Баҳоуддин Нақшбандни ёки Алоуддин Атторни ёдга олади ва ёзади: “Мўъминнинг насибаси шундайки, у олдинда ўлим борлигини ёдда тутиши ва унга нисбатан тириклигида тайёргарлик кўриши, гурур саройидан нуфур қилиши, яъни қочиши зарур. Бу фақирнинг Ҳазрати Шайхи бу бандага: “Ҳар куни мен ўзимни қирқ марта гўристонга элтаман ва ҳисоб-китобимни қиламан, деган эдилар”²⁰². Чархийнинг бу сўзлари ҳам кишини чуқур фалсафий мушоҳадага олиб боради. Чархийнинг фикрича, ўлим ҳақида ўйлаш инсоннинг дунёга нима учун келгани, дунёда яшашдан мақсад нима экани, яшашдан мурод эса ўзи учун, одамлар учун яхши ишларни амалга оширишдан иборат экани ҳақида хабар беради.

²⁰¹ Каримов Э.Э. Роль, место и социальные позиции духовенства Мавераннах-ра в XV в. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Т., 1990 г.

²⁰² Тафсири Чархий, 8-9-бетлар.

Чархий “Таборақ” сурасидаги Аллоҳнинг ал-Фафур исмини тафсирлар экан, Аллоҳ бадкирдор мўъминларнинг қай бирини хоҳласа, унинг гуноҳларини кечириши мумкин эканлиги ҳақида ёзаркан, дейди: “Сенинг насибанг шуки, ҳар қандай гуноҳинг бўлса ҳам Аллоҳнинг бепоён раҳматидан ноумид бўлмагин”²⁰³. Кўриниб турибдики, Чархий гарчи тасаввуфнинг буюк намоён-даси бўлса ҳам баъзи бир тариқат аҳллари каби инсоннинг юрагига хавф ва ғулғула солмайди ва Аллоҳнинг меҳрибонлиги улдуф эканига, умид тизгинини қўлдан бермасликка, ҳаётга умидвор қарашга ва меҳнат қилишга чақиради²⁰⁴. Чархий ўз фикрини янада мустақкамлаш ва таъкидлаш учун шундай дейди: (шеър таржимаси)

*(Илоҳим, меҳрибонлигинг барчага умумий бўлган дарёдир,
Ундан бир қатраси биз учун старли ва кифоя.
Гарчи халқ гуноҳ билан булганган бўлса-да,
(Хоҳласанг) бу дарё билан уларни бирданига ювиб ташлайсан (яъни, истасанг уларни гуноҳдан поклайсан).*

* * *

*Нагардад тийра он дарё замоне,
Вале равшан шавад кори жаҳони.*

(Бу дарё бир лаҳза ҳам ифлос бўлмайди,
Бироқ дунё ишлари янада ёруф бўлади.)²⁰⁵

Чархийнинг тафсирини ўқир эканмиз, унда тариқат аҳлининг одоб ва ахлоқ қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги кўрсатмаларига тез-тез дуч келамиз. Чунончи, “Қалам” сурасининг тафсирида Чархий ёмон одамларга нисбатан жимлик ва хомушликни ихтиёр қилмоқ лозимлигини ва камтарликни қўлдан бермаслик кераклигини таъкидлайди. “Дарвишнинг насибаси шуки,

²⁰³ *Ўша асар, 9-бет.*

²⁰⁴ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁰⁵ *Тафсири Чархий, 9-бет.*

- деб ёзади Чархий, - балиқдек жим, қаламдек қалби шикаста бўлмоқ керак, шундагина унинг қалбида яширин илмлар пайдо бўлади”²⁰⁶. Чархий ҳар галгидек, ўзининг бу ҳикматли сўзидаги маънони кучайтириш мақсадида шеър келтиради. Байт:

*Хомуш чу моҳию софи чу оби баҳр,
То зуд бар хазинаи гавҳар шави амин.*

(Балиқдек жим ва денгиз сувидек соф бўл,
Шунда тезгина гавҳар хазинасига етасан.)²⁰⁷

Чархий фикрича демак, тариқат йўлидаги киши умрини одамлар орасида беҳуда ўтказмаслиги, ҳар бир ишга ва сўзга беҳуда аралашмаслиги, кўпинча жимлик ва хомушликни ихтиёр қилиши керак.

Чархий тасаввуф йўлидаги муриднинг халқ билан бўладиган олижаноб муомалалари ва хислатларини “Қалам” сурасидаги оятларни шарҳлаш асосида баён қилишда давом этади. “Муриднинг насибаси шуки, - деб ёзади Чархий, - мункир (яхшиликни инкор қилувчи)ларга қарши сабрни ишга солиши лозим. Шундай қилса, уларнинг жазосини Худонинг ўзи беради. Айтадиларки, орифларнинг бўстони мункирларнинг анҳоридан сув ичади”²⁰⁸. Чархий бу жумлалар орқали ёмонлардан ўч олиш учун жанжал ва уруш қилмасликни, аксинча сабр қилишни тарғиб қилади. Унинг фикрича, ориф ва олим кишилар мункир, яъни ёмон одамларнинг ёмонлигига сабр қилишдан улуғ фазилатларга эришадилар.

Чархий баъзи ўринларда тасаввуф ва шарият ҳукмларининг фарқи ҳақида ҳам фикр билдиради. Масалан, у “насиби дарвиш ин аст” (Дарвишнинг насибаси шуки) деганда, тасаввуф аҳлининг ҳаётдаги бирорта воқеа ва ҳодисаларга тасаввуф нуқтаи-назаридан қандай муносабатда бўлишни ўргатса, баъзи ўринларда “насиби муташарриъ ин аст” (шарият аҳлининг насиба-

²⁰⁶ *Ўша асар, 21-бет.*

²⁰⁷ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁰⁸ *Тафсири Чархий, 21-бет.*

си шуки) деганда бирорта воқеа ва ҳодисалар ёки одамларга нисбатан шариат аҳлининг муносабати қандай бўлишини кўрсатади. Масалан, юқорида айтиб ўтилган воқеаларда мурид ёмон одамларга нисбатан сабр қилиш лозимлигини кўрсатган бўлса, шундай одамларга нисбатан шариат аҳлининг қандай йўл тутиши лозимлигини кўрсатиб беради. “Шариат аҳлининг насибаси шуки, - деб ёзади Чархий, - фисқу фужур аҳли, бидъат ва залолат асҳобларига ширин сўз билан муомала қилмайди”²⁰⁹. Чархий ўзининг бу фикрини куйидаги ҳадиси шариф билан қувватлайди: “Фосиқларга кулиб қараманг”²¹⁰. Кўриниб турибдики, тасаввуф ўзига хос муносабатлар асосига қурилган, шариат эса қонулар асосига қурилган. Тасаввуф аҳли ёмон одамларга нисбатан жазо қўлламайди, уларга панду насиҳат қилади ёки сабр ва жимликни ихтиёр қилади, шариат эса улардан юз ўгиришни, муомалани узишни ёки шариат қонунига мувофиқ жазолашни тавсия қилади²¹¹.

Чархий “Қалам” сурасидаги муттақий, яъни тақво аҳллари ҳақидаги оятни тафсиллар экан, бу ерда ҳам ўзининг тақво аҳли ҳақидаги ибратли фикрларини баён қилганини кўрамиз. Одатда тақво аҳли деганда ноҳақ ишлардан қўрқувчи, ҳаром нарсалардан узоқда бўлувчи кишилар назарда тутилади. Бу эса нафақат тасаввуф аҳли учун, балки барча турдаги одамлар учун ҳам риоя қилиш лозим бўлган улўф хислатлардан ҳисобланади. Чархий ёзади: “Дарвинининг насибаси шуки, тақвони ўзига шиор қилиб олиши, Қуръонда бандага қилинган барча яхши ваъдалар олимлар, муфтийлар, шайхлар, зоҳидлар, хожалар, ғозийлар учундир, ҳаромдан нарса оладиган ҳийла ишлатадиган, халққа нон бериб, уларни тузоққа туширадиган хожагонлар учун эмасдир, балки тақво аҳли учун эканлигини билиш лозим”²¹². Демак, банда учун бериладиган улўф инъомлар уларнинг амали ёки мартабасига қараб эмас, балки олижаноб хислатлари, комил инсонийлиги, покиза ва покдомонлигига қараб берилади.

²⁰⁹ Тафсири Чархий, 22-бет.

²¹⁰ Ўша асар, ўша бет.

²¹¹ Ўша асар, ўша бет.

²¹² Ўша асар, 26-бет.

Чархий “Қалам” сурасини тафсирлашда давом этиб ёзди: “Дарвишнинг насибаси шуки, ўзининг дўстларидан дунёвий нарсаларни тамаъ қилмайдики, тамаъдан инсонийлик табиати нафрат қилувчидир ва диний ишлар учун ҳеч кимдан ҳақ талаб қилмайдики, улуғ иш шудир”²¹³. Чархийнинг бу фикрларида улуғ ибрат асоси мавжуд бўлиб, инсон қанчалик яхшилик қилмасин, бу яхшиликни чин дилдан қилиши, яхшилиги эвазига бирор нарса тамаъ қилмаслиги керак. Тамаъгир одамдан одамлар қочади. Киши, борди-ю дин йўлида ёрдам қилса ёки халқ учун хизмат қилса, бу иш учун ҳам тамаъ қилмаслиги керак²¹⁴.

Кўриниб турибдики, инсон ўз қўл меҳнати билан ҳалол топиб еса, бировдан нарса сўрамаса, тамаъ қилмаса, Пайғамбар алайҳис саломнинг гапи бўйича у олий жаннатга етади, Худонинг дийдорини кўришга мушарраф бўлади. Бу фикрларнинг барчасида битта мақсад, яъни ҳалол меҳнат қилиш ўзгаларнинг молига тиланчилик кўзи билан қарамаслик керак. Шу ўринда Чархий қуйидаги байтни келтиради:

*Бори худ бар кас манех бар хейш них,
Сарвариро кам талаб, дарвеш бих.*

(Юкингни бировнинг елкасига қўйма, уни ўзинг кўтар, Улуғликка интилмагин, дарвишлик яхшидир.)²¹⁵

Чархийнинг фикрича, демак ҳар бир инсон ўз юкини ўзи тортиши, яъни ўз меҳнати билан ўзи кун кўриши, бировларнинг елкасига юк бўлмаслиги керак. Одамзод дунёда бойлик билан мартабага етишини кўзламаслиги, дарвиш, яъни оддийлик ва камтарлик билан ҳаёт кечириши лозим.

Чархий “Ал-Маориж” сурасида кофирлар Муҳаммад (а.с.)-ни ёлгончига чиқармоқчи бўлганлари ҳақидаги оятни тафсир қилар экан, у муридга мурожаат қилган ҳолда унинг бидъатдан ва залолат йўлидан қочини кераклиги, бидъат ва залолатнинг таги пуч эканлигини, бу тоифа кишиларнинг қалбида ва юриш-

²¹³ Тафсири Чархий, 30-бет.

²¹⁴ Ўша асар, ўша бет.

²¹⁵ Ўша асар, ўша бет.

туришларида нур ва сафо йўқлиги ҳақида ёзади. Улар гарчи кўринишдан яхши одамга ўхшасалар-да, аслида бузғунчи одамлардир, улар бидъат ва залолатдан кечиб, шариат буюрган тўғри ишларга озгина миқдорда бўлса-да амал қилсалар эди, уларнинг юзларида иймон нури зоҳир бўлар эди. Чархий бу фикрлардан сўнг, “Бизнинг шайхимиз айтар эдиларки” деб сўз бошлайди. Бунда у Баҳоуддин Нақшбанд ёки Алоуддин Аттордан, қай бирини назарда тутгани номаълум. Демак, шайхнинг айтишича, бидъат ва залолат билан қилинган кўпгина тоатдан чин дилдан ва холисона қилинган озгина тоат устунроқдир. Чархий бу ерда ҳам ўз шайхининг фикрига асосланиб, ҳар бир ишда ва амалда риёкор бўлмасликни тарғиб қилади²¹⁶.

Чархий муридларга қарата улўф шайхлар ҳузурда мунофиқларча ўтирмасликни, улардан айб қидирмасликни, сўзлари ва ҳаракатларига эътироз билдирмасликни қаттиқ тайинлайди. Чархий бойлик билан фахрланмаслик ҳақида ёзади: “Муридининг насибаси шуки, молининг кўплиги билан керилмайди”²¹⁷. Чархийнинг бу ҳикматга тўла сўзи нафақат тасаввуф йўлидаги киши учун, балки барчага баб-баравар тааллуқлидир.

Чархий “Нух” сурасидаги оятларни тафсирлар экан, қуйидагиларни айтади: “Бадавлат одамлар ва зolim кишиларга мойил бўлмаслик, солиҳ (яхши) кишиларнинг суҳбатига эса доимо интилиш лозим. Фақирлик йўлида мукаммал сабрга эга бўлиш лозимки, молу дунёнинг бақоси йўқ. Агар ҳар ким Аллоҳнинг яхшилигини топаман деса, зоҳирий ва ботиний илмлардан баҳраманд бўлишга интилиши ва уларга амал қилиши лозим”²¹⁸. Чархий бу ерда илмнинг фазилати барча нарсадан устун эканини ва Аллоҳ иноят қилган яхшиликларга фақат илм орқалигини эришиш мумкинлигига ишора қилади.

Чархий юқорида келтирилган фикрлар орқали яхши одамлар яхшилар билан ҳамдам бўлишга, ёмонларга қўшилган кишилар эса мурдор нарсаларни ейдиган итларга ўхшашлигини айтади.

Чархий “Ал-Жин” сураси тафсирида ўзининг ажойиб фикрларини келтирганки, бу фикрлар ҳозирда ҳам ўз қимматини

²¹⁶ Тафсири Чархий, 48-бет.

²¹⁷ Ўша асар, 53-бет.

²¹⁸ Тафсири Чархий, 59-бет.

йўқотган эмас. Бу ерда Чархий жин ва парилар билан муомала қилувчи ва фолбинлик билан шуғулланувчиларга қарши ўт очади ва одамларга қарата дейди: “Парихонлик (фолбинлик – М.Р.) қилмагинки, ўзинг кофир, хотининг эса талоқ бўлади. Тольёнома китобларига ва нодон кишиларнинг сафсата сўзларига ҳам эътиқод қилма”²¹⁹. Чархийнинг бу кўрсатмалари чуқур мазмунга эга. Унинг фикрича, ёлғончи фолбинлар одамларни йўлдан адаштирадилар ва уриштириб қўядилар ва бу билан ижтимоий ҳаётга катта зиён келтирадилар. Чархий давом этиб ёзади: “Сен жинларнинг зарарини дафъ қилиш мақсадида тутаткилар тутатма ва чироғу шамлар ёқма”²²⁰. Демак, Чархий қадимдан қолган бундай ярамас одатларнинг ашадий душмани бўлган. Бу эса унинг ҳар қандай хурфотга қарши аёвсиз бўлганини ва маърифатнинг ҳақиқий тарғиботчиси бўлганини кўрсатади.

Чархий Қуръон оятларининг тафсири орқали ўзининг ахлоқий ва фалсафий қарашларини кенг ифодалаш имкониятига эга бўлган. У инсон ҳар қандай қийин ҳолатда ҳам оқ-воҳ, фиғону нола ҳамда беҳуда шикоятларга берилмаслигини, топганига қафоат қилишини ва ҳар бир яхши ҳолатига эса шукроналар айтмоғи лозимлигини қайта-қайта уқтиради. У “ал-Жин” сураси тафсирида ёзади: “Кинининг неъматини кўп бўлса, шукри ҳам кўп бўлмоғи керакки, шунда неъмат устига неъмат келади ва бу неъмат янада зиёда бўлади”²²¹.

“Ал-Жин” сурасида диққатга сазовор бўлган фикрлардан яна бири “илми ғайб” (ғайб илми) ҳақидаги баёнидир. Чархий сурадаги “Аллоҳ ўзининг ғайб сирларини ҳеч кимга билдирмайди, фақат ўзи ёқтирган пайғамбарларигагина билдиради” деган оятни тафсир қилар экан, бу ҳол ваҳий, илҳом, мушоҳада ёки туш орқали юз беришини тушунтиради²²². Сўнг ёзади: “Қашшоф” соҳиби (яъни, Замахшарий – М.Р.) айтадики, бу оят бўйича авлиёларнинг кароматлари ботил (қуруқ ва асоссиз)дир. Чунки каромат кўрсатувчи кишилар яхши кишилар бўлсалар-да, бироқ улар пайғамбар эмасдилар”²²³. Чархий ёзади:

²¹⁹ *Ўша асар, 63-бет.*

²²⁰ *Ўша асар, ўша бет.*

²²¹ *Тафсири Чархий, 66-бет.*

²²² *Ўша асар, 69-бет.*

²²³ *Ўша асар, 69-бет.*

“Билгинки, муътазилийлар авлиёнинг кароматига мункирдир ва бу мискин (яъни, Замахшарий) улардан (яъни, муътазилийлардан – М.Р.) бўлган”²²⁴. Чархий Замахшарийни мискин (бечора) деб аташини қуйидагича тушунтиради: “Имом Фахриддин Розий уни (яъни, Замахшарийни – М.Р.) мискин деб атайди”²²⁵. Бу жумладан кўриниб турибдики, Чархий “илми ғайб” борасида Замахшарийнинг эмас, балки Фахриддин Розийнинг (ваф. 656/1258) томонидадир. Маълумки, Фахриддин Розий ашъарийлар оқимининг йирик вакилларида бири бўлиб, кўплаб асарларнинг муаллифи ва Ислоом оламида Имом лақабини олган эди.

Чархий бева-бечораларга ёрдам бериш ва уларга ўз молларидан садақа қилишни тарғиб қилади. У “ал-Муззаммил” сураси тафсирида ёзади: “Ҳар киши одамларга садақа қилишга ҳарисманд бўлиши ва бу билан савобни умид қилиши керак. Мусулмон одамнинг насибаси шуки, у гадойларга қичқирмасин ва уларга иложи борича нарса берсин”²²⁶.

“Ал-Муддассир” сурасида эса нисон камолга етишиши учун ёмон одамларнинг суҳбатидан қочиниши ва уларнинг ёмон феълларига мойил бўлмаслигини таъкидлайди. Чунончи ёзади: “Сенинг насибанг шуки, улуғ кишиларнинг душманларидан қоч, улар билан суҳбат қилмагинки, уларнинг бадбахтликлари сенга уриб, зиён етказмасин”²²⁷. Чархий бу ерда яхши одамларга ёмон одамларнинг таъсири ўтиши ва уларнинг касрига қолиши мумкин эканлигига ишора қилади. Бу фикрни янада равшанлантириш учун қуйидаги шеърни келтиради. Байт:

*Бо бадон суҳбат магиру дур бош,
Гарчи ту покизайи, созад палид.
Инчунин шамъи жаҳон аст офтоб,
Андаки аз абр гардад нопадид.*

²²⁴ Ўша асар, ўша бет.

²²⁵ Ўша асар, ўша бет.

²²⁶ Тафсири Чархий, 78-бет.

²²⁷ Ўша асар, 81-бет.

(Ёмонлар билан суҳбат қурма ва улардан узоқ бўл,
Гарчи сен покиза бўлсанг ҳам сени ифлос қиладилар.
Офтоб жаҳоннинг шамъи бўлса ҳам,
Бир парча булут уни тўсиб қўяди.)²²⁸

Бу фикрлар ёшларга ҳам, катталарга ҳам бирдек тааллуқли бўлиб, ёмонларга қўшилиш одамни кўп кулфатларга қолдириши турган гапдир. Чархий ёмон кишиларга яхши инсонларнинг суҳбатини қарама-қарши қўйган ҳолда: “Садоқатли кишилар ва Ҳақ ошиқлари билан ҳамсуҳбат бўлгинки, оқибат сен ҳам улардан бўласан дейди”²²⁹.

Чархий мазкур сура тафсирида ёмон кишиларга қарши, уларнинг мартабаси ва амалидан қатъий назар, кучли танқидий фикрларни айтишдан асло қўрқмаган. Чархий бу ерда ориф, дарвиш ёки муридга қарата эмас, балки барча одамларга қарата дейди: “Сенинг насибанг шуки, намозни тарк қилма, садақа ва таомни бечора кишилардан аяма, фосиқлар билан яқинлик қилма, баттол шайхлар, тошбағир олимлар, ситамкор амирлар билан дўст тутинма”²³⁰.

“Ал-Қиёмат” сурасида Чархий Расулulloҳнинг: “Ҳар бир хатонинг боши молу дунёга меҳр қўйишда” деган ҳадисини шарҳлар экан, ёзади: “Сенинг насибанг шуки, молу дунё дўстлигини кўнгилдан чиқаргин, дунё билан обрў топишга интилиш куфрга олиб боради”²³¹. Чархий бу ерда ҳам муътазилийлар ва суннийларни таққослайди: “Билгинки, - деб ёзади у, - Аллоҳнинг жамолини кўриш ҳақдир. Муътазилийлар бунга муҳолифдир”²³². Чархий тафсирда инсонни поклик ва комилликка етаклайдиган улўф хислатларни баён қилишда давом этар экан, ғофил кишилардан, беҳуда ҳазилкашлардан ва ёлғончилардан узоқ бўлишга чақиради. У “ан-Набаъ” сурасининг тафсирида Абдулҳолиқ Ғиждувонийни (1103-1179) тилга олиб, унинг мана бу ҳикматини келтиради: “Ҳазрати Абдулҳолиқ Ғиждувоний:

²²⁸ *Ўша асар, ўша бет.*

²²⁹ *Тафсири Чархий, 81-бет.*

²³⁰ *Ўша асар, 84-бет.*

²³¹ *Ўша асар, 88-бет.*

²³² *Ўша асар, ўша бет.*

“Йиртқич шердан қандай қочсангиз, бегоналар (яъни, ёмон кишилар — М.Р.) суҳбатидан шундай қочинг”, - деганлар”²³³. Жумладан кўриниб турибдики, Чархий Ғиждувоний асарлари билан ҳам таниш бўлган ва унинг айтганларига амал қилишга интиланган, ҳамда ўзига дастури амал қилиб олган. Бу эса Баҳоуддин Нақшбанднинг эса, Ғиждувонийни ўзига маънавий пир-тутгани ва унинг йўлини мукаммал ҳолда охирига етказиб, нақшбандия тариқатига асос солгани манбалардан маълум. Чархий Ғиждувонийнинг юқоридаги фикрларини Хожа Али Ромитанийнинг қўйидаги рубойиси билан таъкидлайди:

*Бо ҳарки, нишастию нашуд жамъ дилат
В-аз ту нарамид захмати обу гилат.
Зинҳор аз он қавм гуризон мебош,
Вар накунад руҳи азизон бихилат.*

(Ҳар ким билан ўтирсанг, дилинг дилига тўғри келмаса,
Унинг суҳбати қалбингни тозаламаса,
Бундай қавмдан албатга қоч,
Йўқса Азизоннинг руҳи сени кечирмайди.)²³⁴

Кўриниб турибдики, Чархийнинг Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Хожа Али Ромитанийнинг айтган фикрларини келтиришдан мақсади ёмон кишиларнинг суҳбатидан қочиб зарурлигини баён қилишдир.

Чархий “ва-н-Нозиёт” сурасида ўзининг икки устози — Хожа Баҳоуддин ва Хожа Алоуддин Атторнинг ибратли сўзларини тилга олади. Баҳоуддин Нақшбанд фарз қилинган ибодатдан ташқари қўшимча ёки ўз хоҳишича қилган ибодат билан мақтаниш нафс кўйига киришнинг бир тури эканини Чархийга тушунтирган экан²³⁵. Бу билан Баҳоуддин Нақшбанд, биринчидан, яхши кишиларнинг ҳаётий тажрибасидан ибрат олиш лозимлигини айтса, иккинчидан, тажрибага эга бўлган устозининг кўрсатмасисиз ҳар қандай ишга қўл уравермаслик лозимлигини

²³³ Ўша асар, 106-бет.

²³⁴ Тафсири Чархий, 106-бет.

²³⁵ Ўша асар, 114-бет.

билдирмоқчи бўлган. Чархий Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзига қарата айтган мана бу чуқур маъноли ҳикматини келтиради: “Ҳеч қандай пишган узум қайта ғўрага айланмайди, ҳеч қандай пишган мева қайта хом бўлмайди”²³⁶. Баҳоуддин Нақшбанднинг бу сўзи остида катта илм ва тажрибага эга киши кўзда тутилади ва бундай киши ҳеч қачон адашмаслиги ва хатога йўл қўймаслиги таъкидланади.

Чархий “Абаса” сурасининг тафсирида ҳар бир киши зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаши лозимлигини тарғиб қилади. “Сенинг насибанг шуки, - деб ёзади Чархий, - ўзи солиҳ, бироқ фақир (камбағал) кишиларга саховат кўрсат ва уларга яқин бўлишга интил”²³⁷. У “Абаса” сураси тафсирида ожиз, фақир ва нотавон кишиларга ёрдам бериш улуғлаш ва уларга саховат ва марҳамат кўрсатиш лозимлиги ҳақида ёзар экан: “Ҳар ким “илми зоҳир” (дунёвий илмлар — М.Р.) ёки “илми ботин” (яъни, тасаввуф — М.Р.) илмларини ўрганишга машғул бўлсалар, аҳли Ҳақ (Худо ҳимоясидаги халқ — М.Р.)дан бўлади”, дейди²³⁸.

Чархий “ат-Таквир” сурасининг тафсирида кофирлар Муҳаммад алайҳис саломни мажнунлик (девоналик)да айблаганликлари ҳақидаги оят тафсирида Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий (940-1031) фикрларини келтириб, уни “пешвои аҳли суннат ва жамоат” (аҳли суннат ва жамоатнинг пешвоси) деб атайди. Бу эса яна бир карра Чархийнинг Мотуридий асарлари билан таниш бўлганини, ундан самарали фойдаланганлиги ва эътиқодда ҳам мотуридия йўлида бўлганидан далолат қилади.

Чархий “Инфитор” сурасидаги “Ва иза-л-биҳору фужжират” (Ва барча дарёлар ҳайдалади) оятининг тафсирида яна Мотуридий фикрларига мурожаат қилади. Бу гал уни “Ҳазрати раиси миллат” (Миллатнинг раиси бўлмиш Ҳазрат) деб тилга олади. Бу ерда Чархий Қиёмат бўлган пайтда ер юзининг теп-текис бўлиши ва дарёларнинг бир ерга жам бўлиб қолиши ҳақидаги Мотуридийнинг фикрларини келтирган²³⁹.

²³⁶ Тафсири Чархий, 114-бет.

²³⁷ Ўша асар, 115-бет.

²³⁸ Ўша асар, ўша бет.

²³⁹ Тафсири Чархий, 115-бет.

Чархий “Иншиқоқ” сурасининг тафсирида умуман муъминларга қарата мурожаат қилиб, турли хил йўлдаги фикран носоғлом одамлар билан муомала қилмасликни тавсия этади. Булар қаторига у қуйидагиларни қўшади: “Муъминларнинг насибаси шуки, “мулҳидон” (даҳрийлар), “мунофиқон” (иккиюзламачилар), “мубоҳиён” (шариатда мумкин ҳисобланган, аммо фойдаси кам нарсалар билан шуғулланувчилар), “аҳли бидъат” (бидъат аҳли) ҳамда ҳар нарсани олаверадиған ҳаромхўрлардан узоқ бўлсинки, аслида улар Қиёматга мункирдирлар, бироқ ўзларини саййид, қаландар ва абдол (авлиё) деб номлаб, халқ нимаики топса, бешдан бири бизники ва дунёнинг ҳаммаси Фотимаи Заҳро ҳиссасидир, дейдилар²⁴⁰.

Кўриниб турибдики, Чархий ўзини саййид, яъни пайғамбар авлоди деб эълон қилиб, ярамас ишлар билан шуғулланувчиларни, ёлғончи пирларни аёвсиз танқид қилиш орқали сохтакорликни, хурофотга қаршилигини намоён этган. Чархий ўзининг фикрини қуйидаги байт билан янада кучайтиради:

*Эй басо, иблиси одамрўй ҳаст,
Бас, баҳар даст нашояд дод даст.
Дасти ноқис, дасти шайтонасту дев,
З-он, ки андар банд таклифасту рев.*

(Одамга ўхшаган иблислар кўпдир,
Демак ҳар қандай қўлга қўл бериб бўлмайди.

Ноқис қўл шайтон билан девнинг қўлидир,

Чунки бундай таклифда ҳийлаю найранг бор.)²⁴¹

Чархий давом этиб ёзади: “Эй биродар, бундай тоифа одамлардан қоч ва ҳаққоний олимлар ва ҳақиқий шайхлар хизматини ихтиёр қилгинки, токи иймоннинг шамолга совурилмасин²⁴².

Чархий “ат-Ториқ” сурасида келтирилган инсоннинг она қорнида қандай пайдо бўлиши ҳақидаги оятни тафсирлар экан, чуқур фалсафий мушоҳадага диққатни жалб этади. “Сенинг

²⁴⁰ *Уша асар, 130-бет.*

²⁴¹ *Тафсири Чархий, 130-бет.*

²⁴² *Уша асар, уша бет.*

насибанг шуки, - деб ёзади Чархий, - аввал ўзингни англа нима эдинг ва нимадан бўлдинг, аввалинг сассиқ сув эди ва охириг тўзиган тупроқ”²⁴³. Бу жумлалар одамни чуқур ўйлашга, фикрлашга, нимадан пайдо бўлиб, яна нимага айланишига доир мулоҳазалар юритишга олиб келади. Бундай чуқур ахлоқий жумлалар одамни камтарликка чорлайди. Умр тез кунда поёнига етишини, шунинг учун дунёда яхши ишлар қилиб қолишни хаёлга солади. •

Чархий “ал-Аъло” сураси тафсирида одамларнинг вазифасини қуйидагича белгилайди: “Ҳақиқий олимнинг насибаси шуки, тинимсиз панду насиҳат қилсин. Агар унинг ваъзи фосиқлар ва ҳийлагар кишиларга оғир ботиб, улар бу насиҳатдан ибрат олмасалар ҳам насиҳат қилишдан қайтмасин”²⁴⁴.

Чархий кишиларга қарата: “Сенинг насибанг шуки, ҳақиқий насиҳатчилар ва воизларнинг панду насиҳати ва суҳбатини тарк қилмагайсан, улардан қочмагайсан, уларни дилингда ёмон кўрмагайсан” дейди²⁴⁵. Чархий давом этиб ёзади: “Бу фақир айтади, ҳақиқий мусулмон одам доимо панду насиҳат эшитишнинг талабида бўлади. Аввало насиҳатни ота-онасидан, сўнг устозидан олади”²⁴⁶. Шунга ўхшаш фикрни Жалолиддин Давоний (1427 йилда туғилган) ҳам илгари сурган эди. Жумладан, Давоний ёзади: “Болаларнинг қалби, худди нақш солинган тахтага ўхшайди ва суратларни осонликча қабул қилади”²⁴⁷. Чархий ва Давонийнинг таълим-тарбия ҳақидаги бу фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Ҳозирги кун талаби ҳам шуки, ҳақиқатан ҳам, биринчи таълим-тарбияни ота-она бериши, сўнг устознинг таълими зарур. Демак, фарзанднинг ҳақиқий, тўғри тарбияга эга бўлиши ота-онанинг беғараз ёрдами, панду насиҳати орқалидир²⁴⁸. Чархийнинг фикрича, одамларнинг ҳақиқий

²⁴³ *Ўша асар, 137-бет.*

²⁴⁴ *Ўша асар, 139-бет.*

²⁴⁵ *Тафсири Чархий, 140-бет.*

²⁴⁶ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁴⁷ *Жалолиддин Давоний. Ахлоқий Жалолӣ. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 7703, 119-бет.*

²⁴⁸ *Алиқулов Ҳ., Омонбоева Р. Жомий ва Давоний таълим-тарбия ҳақида. - Т.: Ўқитувчи, 1981. - Б. 32.*

панду насиҳатни қабул қилмасликлари ва улугларнинг гапига кулоқ солмасликларининг асл сабаби уларнинг дунёга, шуҳрат ва обрўга, салтанат ва ҳукуматга етишиш учун бўлган кучли муҳаббатлари сабаблидир.

Чархий “аш-Шамс” сураси тафсирида Қуёш ва Ойнинг нури ҳақидаги оятни тафсирлар экан, бу ҳақда турли тафсирчиларнинг фикрларини келтиради. У бу борада нафақат Замахшарийнинг “Кашшоф” тафсиридан, балки шу тафсирга ёзилган Саййид Яманийнинг “Шарҳи Кашшоф” асаридан ҳам фойдаланади ва ёзади: “Ой нурни Офтобдан олади”. Сўнг у Имом Мотуридийга мурожаат қилади ва ёзади: “Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий ҳам, аҳти-молки, шундай бўлса, дейдилар”²⁴⁹. Сўнг оятнинг мазмуни ҳақида ёзаркан “Офтобдан нур олувчи Ойнинг ҳурмати билан, деган бўлади”, дейди. “Илми нужум” уламолари ҳам Ойни Қуёшдан нур олади деган фикрдалар”, - деб ёзади Чархий²⁵⁰.

Чархий ўзининг таълим-тарбия ва ахлоқий тарбиялашга оид фикрларини Қуръони Каримнинг охириги сураларини тафсирлашда такрор-такрор баён қилади. Масалан, у “Қадр” сурасида ёзишгча, Худо тўрт тоифа инсонларни кечирмайди, улардан биринчиси, “мудминни хамр”, яъни ичкиликка муккасидан кетган киши, иккинчиси, оқ, яъни ота-онасига озор берган кишини, учинчиси “қотиъи раҳм”, яъни ўз тувишганларидан алоқасини узган ва қариндошларининг ҳақ-ҳуқуқини жойига қўймаган кишини, тўртинчиси “мусохир”, яъни гина қилиб, биродарлари билан сўзлашмайдиган, аразлашиб юрадиган кишини”²⁵¹.

“Зулзилат” сурасида эса ҳар бир инсон бир зарра миқдориди ҳам ёмонлик қилса ёки яхшилик қилса, унинг жазоси ёки мукофотига сазовор бўлишини таъкидлайди. “Ҳар ким, - деб ёзади Чархий, - бир зарра ёмонлик қилса, унинг уқубати мана шу дунёда унга етади, баданида ранж, ҳаётида бало ёки беморлик, молида ёки фарзандларида нуқсон юз беради”²⁵². Чархийнинг фикрича, демак инсон доимо яхшилик қилиши, борди-ю бирор

²⁴⁹ Тафсири Чархий, 150-бет.

²⁵⁰ Тафсири Чархий, 150-бет.

²⁵¹ Ўша асар, 162-бет.

²⁵² Ўша асар, 166-бет.

ёмон ишни қилиб қўйса, бундан дарҳол пушаймон бўлиши ва таъба қилиб, қайта бундай ишни такрорламаслиги керак²⁵³.

Чархий “Ва-л-Одиёт” сурасида дўстлик ҳақидаги фикрларини келтиради. У дўстлик инсонга нисбатангина эмас, молу дунёга нисбатан ҳам бўлишини, бойликнинг дўстлигига учраган киши бахил кишилардан бўлиб, кўплаб мол тўплаши, ундан хайру эҳсон қилмаслиги, закот бермаслиги ва, энг асосийси, машойиҳ ва уламоларнинг суҳбатидан қочишда кўриниши мумкин. Бундай кишига қанчалик ваъзу насиҳат қилинмасин, у ҳеч қачон Худонинг дўстлари билан дўстлик йўлини тутмайди.²⁵⁴ Чархий бундай кишиларга нисбатан мурожаат қилиб, дейди: “Сенинг насибанг шуки, Ҳақ таъоло дўстлари билан дўстлик йўлини тут, молу дунё деб уларнинг душманига айланма ва уларнинг қалбини ёритувчи мунаввар нурларидан маҳрум қолма”²⁵⁵.

Чархийнинг яхши инсонларга хос бўлган хислатлари ҳақида “Ва-л-Аср” сурасида келтирилган фикрларини ҳам кўришимиз мумкин. Бу ерда инсоннинг ҳар қандай ҳолатда ҳам доду фарёдга берилмаслиги, енгилтаклик қилмаслиги ва сабрни ўзига қурол қилиши ва Аллоҳнинг сабр қилишга буюрганлиги ҳақида ёзар экан, чунончи, шундай дейди: “Сенинг насибанг шуки, ўзингни абадий зиёндан омонда сақлагин, яхши амалларни бунёд қил ва бошқаларни ҳам шундай яхши амалларда бўлишларига ҳаракат қил, амри маъруф ва наҳй мункарни қўлдан берма, то дунё ва охиратнинг фойдасини топгайсан”²⁵⁶.

Чархий “ал-Ҳумаза” сурасининг тафсирида фиъбатнинг ёмонлиги, одамнинг орқасидан сўзламаслик ёки юзига ярамас сўзларни айтиб, хафа қилмаслик ҳақидаги фикрларни баён қилади ва ёзади: “Сенинг насибанг шуки, тилингни мусулмон биродарларинг ҳақида ёмон сўзларни айтишдан сақла, Худони ўз қаршингда ҳамиша ҳозир у нозир деб бил ва ҳеч кимни беҳуда ҳажв қилма”²⁵⁷.

Чархий “ал-Моъун” сурасида етим, ота-онадан ёлғиз қолган бечораларни ўз ҳимоясига олиш ҳақидаги оятларни тафсиллар

²⁵³ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁵⁴ *Тафсири Чархий, 166-бет.*

²⁵⁵ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁵⁶ *Ўша асар, 168-бет.*

²⁵⁷ *Ўша асар, 169-бет.* www.ziyouz.com kutubxonasi

экан, етимнинг ҳақини емаслик, бечора ва ожиз кишиларга таом бериш улуғ фазилатлардан бири эканини баён қилади ва бу ҳақда шундай дейди: “Сенинг насибанг шуки, етимнинг ҳақини ҳеч қачон ема, камбағал ва бечораларга таом бер, бошқаларни ҳам таом беришга унда, билгинки, Қиёматга мункир бўлган кишининг белгиси икки нарсада бўлиб, биринчиси, етимларга раҳм қилмасликда, уларнинг ҳақини олиб, қайтиб бермасликда. Ҳечқачон етимларнинг молини ўз тасарруфнинг остига ола кўрма”.²⁵⁸ Қиёматга мункирликнинг иккинчи белгиси эса камбағалларга раҳм қилмасликда, гадойларга ва бечора кишиларга таом бермасликда ва беришга буюрмасликда намоён бўлади.

Ўрта Осиёда Қуръонга форс тилида биринчилардан бўлиб тафсир ёзган олим бу Чархий эди. Унгача ҳам Шарқда Қуръонга кўпгина тафсирлар ёзилгани маълум, бироқ уларнинг ҳаммаси деярли араб тилида эди.

Кўриниб турибдики, “Тафсири Чархий” олимнинг тасаввуфга оид барча фикрларини ўзида акс эттириши билан диққатга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам у Чархий вафотидан кейин, орадан етмиш саккиз йил ўтгач, 993/1525 йилда Ҳамадоний Ҳожини томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинди ва унга “Таржиман тафсири Чархий” (“Тафсири Чархий” таржимаси) деб ном қўйилди.²⁵⁹

Ҳамадоний Ҳожининг асарини нима учун туркий тилга таржима қилгани ҳақида қисқача маълумот бериб, жумладан, ёзади: “Аммо турк фақирлар ул тилга (форс тилига – М.Р.) тушунолмаи фойдадан маҳрум эрмишлар”²⁶⁰.

Ҳамадоний Ҳожини амалга оширган таржима, аввало, Қуръонни Карим тафсирининг туркий тилга қилинган таржимаси бўлгани, таржима йилининг қадимийлиги ва у ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар хазинасида ягона нуسخада сақланаётгани билан ҳам илмий жиҳатдан ўрганишга лойиқ деб ҳисоблаш мумкин.

²⁵⁸ *Тафсири Чархий, 173-бет.*

²⁵⁹ *Таржимаи тафсири Чархий. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 7180. Яна қаранг: Раззоқова М. “Тафсири Чархий” асарининг туркий таржимаси. // Шарқшунослик, 2000, № 10. - Б. 91-97.*

²⁶⁰ *Тафсири Чархий, 1^б-бет* www.ziyouz.com kutubxonasi

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, “Тафсири Чархий”-нинг қўлёзма ҳолида кенг тарқалиши, Хиндистонда нашр этилиши, шунингдек, 1525 йилда Ҳамадоний Ҳожи томонидан эски ўзбек тилига таржима қилиниши, унинг қадру қиммати билан бўлганини кўрсатади. Чархийнинг Қуръони Карим тафсирига қўл уришининг ўзи ҳам унинг билим доираси кенг олим бўлганига далолат қилади.

Фикҳ масалалари. Чархий фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги)га оид масалалар билан ҳам шуғулланган. Унинг бу ҳақдаги фикрлари “Китоб ул-фароиз” (“Мерос тақсими ҳақида китоб”) асарида баён этилган. “Китоб ул-фароиз” асари Чархий қаламига мансуб айрим ноаниқликларга эга бўлган асарлардан биридир. Чархий одатдагидек, бу асарга ҳам ном қўймаган. Натижада, унга олимлар томонидан турлича номлар қўйиллаверилишига сабаб бўлган. Масалан, 8171-рақамли қўлёзмада “Ал-манзума фи-л-илми-л-фароиз” (“Фароиз илми ҳақида манзума”) дейилган бўлса²⁶¹, Шарқшунослик институтининг каталоглар картотекасида эса “Фароизи манзума” (“Назмий фароиз”) деб ёзилган. Асар охирида унинг номи аниқ кўрсатилган бўлса ҳам нима учун унга “Фароизи манзума” деб тахминий ном қўйилгани ва бу ном қаердан олингани номаълум.

Биз Чархийнинг фароиз илмига бағишланган иккита асарининг қўлёзмаси билан танишдик. Улардан бири, юқорида эслатиб ўтилганидек, “Ал-манзума фи-л-илми-л-фароиз” деб номланган. Бу манзума форс тилида ёзилган бўлиб, тахминан 340 байт ёки 680 мисрани ташкил этади. Манзума охирида қуйидаги жумла ёзилган: “Мавлоно Яъқуб чархийнинг “Ал-манзума фи-л-илм-л-фароиз” номли муборак рисоласи гуноҳкор банда Абдурахим ибн Абдукарим қўли билан 980/1572 йили тугалланди”²⁶².

Қизиги шундаки, бу шеърининг рисолаининг тенг ярми бошқа асар сифатида кейинги саҳифадан бошланиб, йирикроқ наставка хати билан ёзилган. Унинг охирида эса котибнинг қуйидаги жумласини ўқиймиз: “Бу муборак ва азиз нусха 1011/1602

²⁶¹ Яъқуб Чархий. *Ал-Манзума фи-л-илми-л-фароиз*. ўзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 8171, 11-бет.

²⁶² *Ал-Манзума фи-л-фароиз*, 66-бет.

йилнинг Рабиъ ул-аввал ойда тугалланди”²⁶³.

Битта шеърий рисоланинг иккига бўлиб қўчирилиши йилининг ҳар хиллиги, масалан, иккинчи бўлаги биринчисидан 31 йил кейин қўчирилиши кишини ўйлантириб қўяди. Иккига бўлиб қўчилган бу нусханинг битта асар дейишимизга сабаб шуки, Чархий томонидан ёзилган “Китоб ул-фароиз”да мазкур шеърий асар яхлит, битта асар сифатида бошидан охиригача шарҳлаб берилган (инв. № 8830).

Энди навбатдаги масала, мазкур назмий рисола Чархий қаламига мансубми ёки йўқми эканлигини аниқлашдир. Бундай дейишимизга сабаб шуки, 8171-рақамли қўлёзмада иккига бўлиб берилган бу назмий рисоланинг биринчи қисми охирида қўчилган йили кўрсатилмаган. Иккинчи қисмининг охирида эса қуйидаги байтни ўқиймиз. Байт:

*Пас аз ҳафсад гузашт хамса хамсин,
Худоё, раҳм кун мар жумла омин.*

(Етти юздан сўнг эллик беш ўтди,
Эй Худо, барчага раҳм қил, омин.)²⁶⁴

Байтда кўрсатилган 755 ҳижрий йилидан 1354 милодий йили чиқади. Чархий бир манба бўйича 843/1439, бошқа манба бўйича эса 851/1447 йилда вафот этган. Бордию Чархий бу назмни 755/1354 йили ёзиб тугатган деб ҳисобласак ва бу асарни ёзганда 25 ёшларда деб тахмин қилсак, у пайтда Чархий биринчи манба бўйича 110да, иккинчи манба бўйича 118 ёшда вафот қилган бўлади. Бу эса ҳақиқатдан узоқроқдир.

Техронда нашр қилинган бир фикҳистдаги маълумот ҳам бу назмий асарнинг Чархий қаламига мансублигини шубҳа остида қолдиради²⁶⁵. Бу манзума шу мажмуанинг 64-76 бетларидан жой олган. Фикҳистда кўрсатилишича, манзуманинг бошланиши қуйидагича. Байт:

²⁶³ Ал-Манзума фи-л-фароиз, 11^б-бет.

²⁶⁴ Уша асар, уша бет.

²⁶⁵ Мажмуа. Фикҳист. Кутубхона марказий донешгоҳ Техрон. - Техрон, 1339. - 20-сан. - Б. 562.

*Пас аз таҳмиди зоти поки Яздон,
 Дуруди Мустафову наъти ёрон.
 Фароиз хонки, таълими фароиз,
 Бақавли Мустафо ҳаст аз фароиз.*

(Аллоҳнинг пок зотига ҳамд,
 Мустафога дуруд, ёронларига наътдан сўнг,
 Фароиз ўқигинки фароизнинг таълими,
 Мустафо сўзи бўйича фарзлардандир.)²⁶⁶

Қўлимиздаги 8171-рақамли қўлёзмадаги манзума ҳам айнан шу байтлар билан бошланади. Чархий шарҳ қилган ва 8830-рақамли қўлёзмадан ўрин олган “Китоб ул-фароиз” назмлари ҳам худди шунинг ўзидир. Техрон фикҳристида кўрсатилган қўлёзманинг охири қуйидагича. Байт:

*Пас аз ҳафсад гузашта хамса ашрин,
 Худоё, раҳм кун бар жумла омин.*

(Етти юздан йигирма беш ўтгандан кейин (тугади),
 Эй Худо, барчага раҳм қил, омин.)²⁶⁷

Қўлимиздаги 8171-рақамли қўлёзманинг тугаши ҳам айни шу байтнинг ўзи бўлиб, бироқ бунда сана 755 бўлса, Техрон-никида 725дир. Демак, бу асар Техрон нусхаси бўйича 725/1324 йили ёзиб тугатилган. Демак, бу шеърӣ асарни Чархийга мансуб дейиш хатодир. Техрон фикҳристида бу асарни Ибн Ҳисомники деб кўрсатилган ҳамда Эронда чиққан “Фарҳанг-номаҳо” номли асарнинг 156-саҳифасига ишора қилинган. Техрон фикҳистининг муаллифи Муҳаммад Тақӣ Донишпажӯх мазкур асарнинг Ибн Ҳисомга тегишли эканлиги ҳақидаги маълумотни бериш учун асарнинг энг охириги байтини келтиради. Байт:

*Чу ҳаст ин назм Ибни Ҳисомро хос,
 Ба руҳи ӯ бибояд хонд “Ихлос”*

²⁶⁶ Ўша китоб, 564-бет.

²⁶⁷ Ўша китоб, ўша бет. www.ziyouz.com kutubxonasi

(Бу назм Ибн Ҳисом (қаламига) хосдир,
Унинг руҳига “Ихлос” (сураси)ни ўқимоқ керак.)²⁶⁸

Демак, фароизга аталган бу манзуманинг муаллифи Ибн Ҳисом исмли шоир бўлиб, аини пайтда фикҳшунос олим бўлган. У асарни XIV асрнинг биринчи ярмида ёзиб тутатган. Бу олим ва шоир ҳақида бизнинг қўлимизда ҳеч қандай маълумот мавжуд эмас. У ҳақдаги маълумот Техрон фикҳристида ҳам келтирилмаган.

“Ал-манзума фи-л-илми-л-фароиз”нинг бошқа бир нусхаси борлигини ҳам аниқладик. 7131-рақамли бу қўлёзма жилд ўз ичига бошқа кўпгина рисоаларни ҳам олган. У исми номаълум бўлган бир муфтийнинг ён дафтари бўлиб, муфтий ўзига керакли бўлган фикҳий масалаларни унга ёзиб борган. “Фароизи манзума” қўлёзманинг 343^a-346^b варақларидан ўрин олган²⁶⁹. Демак, Чархий Ибн Ҳисомнинг юқоридаги назмий асарини шарҳлаган ва уни “Фароизи манзума” деб атаган. Бу шарҳ ҳақида тўхталишдан аввал фароиз илмининг нималиги ҳақида бироз фикр юритамиз.

Ислом оламида фикҳ масалалари билан бир қаторда фароиз илми ҳам тенгма-тенг ривожланган. Мадрасаларда фароиз илми “илми фароиз” номи остида талабаларга чуқур ўргатилган. Мерос тақсимига оид бу илмдан қозихона (суд) ишларида асосий дастури амал сифатида фойдаланилган. Бу илмга кучли аҳамият берилишининг сабабларидан бири шуки, шахсан Муҳаммад алайҳис саломнинг ўзлари Исломнинг бошларидаёқ бу илмни ўрганиш ва ўргатишни ташвиқ қилганлар.

Мерос тақсими ҳақидаги бу илм ғоят қийин бўлганлиги ва у риёзиёт (математика) билан боғлиқлиги сабабли уни мукаммал эгаллаш ҳар кимсага ҳам насиб этавермаган. Шунинг учун бу илмни осонгина эгаллаш ва уни тўлиғича тушунишни енгиллатиш мақсадида араб, форс ҳам ўзбек тилларида бу илмга оид кўплаб асарлар ёзилган. Буларга мисол қилиб, Муҳаммад бин Муҳаммад бин Абдурашид ас-Сижовандий (XII аср)нинг “Ал-Фароиз ус-Сирожия”²⁷⁰ (600/1203 йилда ёзилган), Ҳофиз

²⁶⁸ *Мажмуа. Фихрист, 564-бет.*

²⁶⁹ *Фароизи манзума. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 7131, 343^a-346^b-бетлар.*

²⁷⁰ *СВР, т. IV, № 3145, 251-бет.*

Кўҳакийнинг “Дастур ал-фароиз” (Мерос тақсими ҳақида қўлланма), Мавлавий Боқий бин Муҳаммад Аминнинг “Рисола дар илми фароиз” (Фароиз илми ҳақида рисола), Хожа Шоҳ ибн Муҳаммад Обиднинг “Рисолаи фароиз” (Фароиз рисоласи), Солиҳ Афандининг “Жаридаи фароиз” (Фароиз илми ҳақида журнал) ва тошкентлик олим Боситхон бин Зоҳидхоннинг “Муқаддимаи илми фароиз” каби асарларини кўрсатиш мумкин. Ислоҳ оламида фиқҳга оид ёзилган юзлаб асарлар фароиз илми алоҳида боб сифатида берилди ва одатда “Китоби қисмат” (“Меросни тақсимлаш”) деб аталади. Машҳур фақиҳ, ватандошимиз Бурҳонуддин ал-Марғиноний ҳам “ал-Ҳидоя”да бу масалага тўхташдан ташқари “Китоб ул-фароиз” (“Мерос тақсими ҳақида китоб”) номли алоҳида асар ҳам ёзган²⁷¹. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарининг 77-боб “Мерослар ва ўликнинг мерослардаги ҳақи” қисмида ҳам ҳинд аҳлининг ўлган одамнинг меросини қандай тақсимлашлари ҳақида маълумот беради²⁷².

Шарқда илмий асарларни шеърда ёзиш анъанаси кенг тус олган. Қийин илмлар наср ёки назмда ёзилган бўлса ҳам одатда уни шарҳлаш ва тушунтиришга эҳтиёж сезилган, натижада, назмий ёки насрий асарларга ёзилган йирик шарҳлар дунёга келган.

Яъқуб Чархий Ибн Ҳисомнинг “Ал-манзума фи-л-илми-л-фароиз” (“Фароиз илми ҳақида манзума”) асарини шарҳлаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Демак, бу асарнинг бир нусхаси Чархийнинг шахсий кутубхонасида мавжуд бўлган. Шарҳдан англашилишича, Чархийнинг ўғли ўз отаси қўлида фароиз илмини ўрганаётган бўлиб, Чархий эса бу шеърий манзумани ўз ўғлига шарҳлаб беришга аҳд қилган. Бундай дейшимизга сабаб шуки, Чархий рисолаининг кириш қисмида шундай ёзади: “Билгинки, фароиз илми дин илмларининг энг муҳими бўлиб, у ҳисоб илмига асосланган. Бинобарин, фақири ҳақир Яъқуб ибн Усмон ал-Чархий мазкур рисолаи бу илми ўрганишга киришган одамлар учун ва ўз фарзанди Маждиддин

²⁷¹ Ҳидоя. Комментарий мусулманоского права. - Т.: Ўзбекистон, 1994. - С. 41; М.Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. - Т.: Халқ мероси, 2000; О.Қориев. Ал-Марғиноний - машҳур фиқҳишунос. - Т.: Халқ мероси, 2000.

²⁷² Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Танланган асарлар. II - жилд. - Т.: Фан, 1965. - Б. 416-417.

Муҳаммад учун жамлади”²⁷³. Шундан сўнг бир неча фаслларда Чархий кўпайтириш, олиш, қўшиш масалаларини баён қилади. Фасллардан бирини “Фароиз асҳоблари ва уларнинг ҳолатлари баёнида” деб атайди. Шундан сўнг у Ибн Ҳисомнинг манзумасини шарҳлашга киришади. Бироқ, юқорида таъкидлаганимиздек, Чархий бу манзумаларнинг кимга тааллуқли ва муаллифи ким эканлиги ҳақида ҳеч нарса ёзмаган.

Чархий назмий рисоладаги мерос тақсимига оид барча байтларни бирорта ҳам қолдирмай шарҳлаб беради. Мерос тақсими дейилганда бирор киши ўлгандан сўнг, ундан қолган нарсаларини хотини, ўғил-қизлари ва қариндошлари орасида шариятга мувофиқ тақсимлаб бериш тушунилиши ҳақида ёзаркан, буни қуйидагича тушунтиради: “Фароиз илми шундай илмки, у билан ўлик қолдирган нарсалар аниқланади ва ҳақдор бўлган кишилар орасида тақсим қилинади”. Мерос тақсимиининг нимага асосланишини шеърда қуйидагича тушунтирилади. Байт:

Чу моли мурда хоҳи кард қисмат,

Бу насуу суннату ижмои уммат.

(Агар мурданинг молини тақсим қилмоқчи бўлсанг,

Бу – насс (Қуръон ояти), суннат (ҳадис) ҳамда

Ижмои умматга асосан бўлади.²⁷⁴)

Ибн Ҳисомнинг бу байтини Чархий қуйидагича шарҳлайди: “Билгинки, шаръий далил тўрттадир: Худойи таъолонинг Китоби, яъни Қуръонки, у “насс” (хужжат)дир, Расул саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннати, яъни ахбор (ҳадис)лари, ижмои уммат, яъни мужтаҳидлар ва уламоларнинг бирор замонда бирор нарса ҳақида келишиб ҳукм чиқаришларидир”²⁷⁵.

“Китоб ул-фароиз”да ҳаммаси бўлиб 39 та фасл бўлиб, уларнинг ҳар бири мерос тақсимидаги ҳар хил масалаларга бағишланган.

Қўлимиздаги 8830 рақамли қўлёзма “Китоб ул-фароиз”нинг 1008/1599 йилда²⁷⁶ кўчирилган нусхасидир. “Китоб ул-фароиз”ни ҳозирча энг қадимий нусхаси шу қўлёзма ҳисобланади.

²⁷³ *Китоб ул-фароиз, 8^б-бет.*

²⁷⁴ *Китоб ул-фароиз, 11^а-бет.*

²⁷⁵ *Ўша асар, ўша бет.*

²⁷⁶ *Китоб ул-фароиз, 50-бет.*

Кўлэзма охиридаги бир маълумот диққатга сазовор бўлиб, котиб, биринчидан, Чархийнинг бу шарҳини “Китоб ул-фароиз” деб атайди. Иккинчидан, Чархийга юқори баҳо бериб, уни қуйидаги сўзлар билан тилга олади: “Комил, ориф, олим, омил, ҳақиқатлар хужжати, мусулмонлар раҳнамоси, қалбларга назар солиб турувчи Шайх Мавлоно Яъқуб ал-Чархий”²⁷⁷. Учунчидан, Чархийнинг шу пайтгача ҳал бўлмаётган ва икки хил қилиб кўрсатилган вафот йили ҳақида қуйидагича аниқ маълумот беради: “Яъқуб Чархий 843 йил Рабиъ ул-аввал ойининг ўнинчисида шанба куни фонийлик уйдан боқийлик уйи сари кетди”²⁷⁸.

Биз юқорида тарихий ва тазкира асарларда Чархийнинг вафоти-ни 843/1439 ҳамда 851/1447 йиллар деб икки хил кўрсатилиши ҳақида гапирган ва 843/1439 йилни тўғрироқ деб қабул қилган эдик. Кўлэзманинг охирида Чархийнинг вафот қилган йилини 843/1439 дебгина эмас, ҳатто оғи ва кунигача кўрсатилган. Бу эса биз танлаб олган йилнинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлайди.

Чархий мерос тақсимидан ташқари бошқа фикҳий масалаларга ҳам ўз муносабатини билдирган. Бунинг биз “Рисола дар манокӣб ва ақойид” китобида кўраман.

ЧАРХИЙНИНГ “РИСОЛА ДАР МАНОҚИБ ВА АҚОЙИД” АСАРИ

Чархий ўзи яшаган даврдаги подшоҳ ва ҳокимларининг давлатни бошқариш ишларига бефарқ қарай олмаган. У давр подшоҳи ва ҳокими қандай фазилатларга эга бўлмоғи ва нималар қилмоғи кераклиги ҳақида ўзининг “Рисола дар манокӣб ва ақойид” асарида батафсил маълумот беради²⁷⁹.

Рисола халифа Ҳазрати Усмон ҳақидаги маълумотлар билан бошланади. Бундан шу нарса маълум бўладики, рисоланинг бошида Муҳаммад пайғамбар, Ҳазрати Абу Бақр Сиддиқ, Ҳазрати Умар

²⁷⁷ Ўша асар, 31^а-бет.

²⁷⁸ Ўша асар, ўша бет.

²⁷⁹ Чархийнинг “Рисола дар манокӣб ва ақойид” асарининг ягона нусхаси ЎЗР ФА ШИДа 5478/VI рақами билан сақланмоқда. Унинг бошқа нусхалари чет эл китобхоналарида ҳам мавжуд эмас. Асар “Бисмиллоҳ” билан бошланади. Бироқ ҳамду сано ва муаллифнинг номи келтирилмаган. Котиби ҳам маълум эмас. Асарнинг ичиди унинг Чархий қаламига мансуб экандиги ҳақидаги маълумот йўқ. Бу

ҳақида тўлиқ маълумотлар берилган, бироқ қўлимиздаги нусхада булар тушиб қолган. Асарнинг бошланишидаги “Агар асҳобларнинг ҳар бирининг маноқибини ёзсам, китоблар бўлади”²⁸⁰, дейилишининг ўзи, пайғамбар ва унинг саҳобалари ҳақида муаллифнинг маълумот бериб ўтганлигига ҳужжат бўла олади. Муаллиф, мазкур жумладан сўнг ёзади: “Уларнинг баъзилари ҳақида авлиёлар таржимаи ҳолини баён қилувчи “Равзат ул-атқие” (“Тақводорлар боғи”) китобида ёзиб ўтганмизки, лозим бўлса ўша китобга назар солинсин”²⁸¹, дейди. Бундан кўриниб турибдики, Чархий “Равзат ул-атқие” номли асар ҳам ёзган бироқ бу асар бизнинг фондда мавжуд эмас. Чет эл каталогларида ҳам учрамайди.

Рисола “сумма Усмон Зин-н-Нурайн” (ундан кейин Усмон Зин-н-Нурайн) деб бошланишига қараганда бундан аввал бошқа халифалар ҳақида сўз кетгани маълум бўлади. бу ерда муаллиф Ҳазрати Усмоннинг таржимаи ҳолини нима учун уни “Зин-н-Нурайн” деб атаганидан бошлайди. Абу Бакр ва Умардан сўнг саҳобалар ичида Ҳазрати Усмоннинг афзал эканлиги баён қилинади. Муаллиф ўз фикрини далиллаш учун ўзга муаллифларнинг асарларидан ҳам кенг фойдаланган. Чунончи, у ёзади: “Тариқат муфтийси шайх Фаридуддин Аттор қуддиси сирриху унинг мадҳида дейди. Байт:

*Гузину хожани кавнайн буда,
Ба домодияш зин-нурайн буда.*

асар СВРга ҳам кирмаган. У қуйидагича бошланади: “Агар асҳоб(саҳоба)лардан ҳар бирининг маноқибини (таржимаи ҳоли - М.Р.) ва фазилатлари ҳақида гапирсам бир неча китоблар ёзишга тўғри келади”. Бундан кўриниб турибдики, асар расмий бошланишга эга эмас, жумладаги маноқиб сўзи эса кимнингдир томонидан бу китобга маноқиб деб ном қўйишга асос бўлган. 300 varaқли бу асарни, 150 varaқидан бошлаб, қиёматнинг пайдо бўлиш белгилари ҳақида сўз кетади. Қиёмат ҳақидаги сўзлар ақойид илмига мансуб бўлганлиги учун маноқиб сўзининг ёнига ақойид сўзини қўшиб, “Рисола дар маноқиб ва ақойид” деб шартли ном қўйилган. Бу асарнинг Чархийга мансуб эканлиги ҳақидаги ягона маълумот 205a-варақдаги “Ду рисолаи Мавлоно Яъқуб Чархий” (Мавлоно Яъқуб Чархийнинг икки рисоласи) деган жумла ҳисобланади.

²⁸⁰ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 205^b-бет.

²⁸¹ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 205^b-бет.

(Икки олам Хожаси (Русулulloҳ с.а.в.)нинг танлагани эди, Яъни, унинг кўеви Зин-нурайн эди.)²⁸²

Хулафойи рошидин (тўғри йўлдан кетган халифалар), яъни Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али ақойидга мувофиқ тартиби билан зикр килинади. Саҳобалар ичида устунлик жиҳатидан аввало Ҳазрат Абу Бакр, сўнг Ҳазрат Умар, ундан сўнг Ҳазрат Усмон ва охирида Ҳазрат Али туради. Агар бу тартиб бузилса, ақойидга хилоф иш тutilган бўлади. Масалан, шиа мазҳабидагилар Алинн биринчи ўринга қўядилар ва бу билан суннийларга хилоф иш қиладилар. Машҳур Сўфи Оллоёр ўзининг ақойид илмига бағишланган “Сабот ул-ожизийн” (“Ожиз кишиларнинг саботи”) номли асарида ёзади:

**Набийлар сўнггидин билгил батаҳқиқ,
Ки инсон афзали Бу Бакри Сиддиқ.
Ки андин сўнг Умар, сўнгра Усмон,
Ки андин сўнг Али бешубҳа, эй жон.**²⁸³

Сирожиддин Ушийннинг ақойидга бағишланган “Бадъ ул-амалий” номли араб тилида ёзилган шеърый асарида ҳам бу маълумотни топиш мумкин²⁸⁴. Умуман ақойид ҳақида кўп асарлар ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммасида ҳам юқорида айтилган фикрлар мавжуд. Чархий ҳам ақойид йўлига амал қилган ҳолда Ҳазрати Усмоннинг ислом шариятида тутган ўрнини далиллар асосида очиб беради.

Зин-и-Нурайннинг маъноси “икки нур эгаси” дегани бўлиб, Чархий Ҳазрати Усмон Расулulloҳнинг икки қизларига уйланганликларини, шунинг учун ҳам “икки нур эгаси” лақабига эга бўлганини тушунтиради²⁸⁵.

Чархий Ҳазрати Усмоннинг Русулulloҳ билан бўлган муносабатлари, унинг ота-боболари, жаннатдаги мартабалари ҳақида ёзар экан, бу ерда ҳам Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-

²⁸² *Ўша асар, ўша бет.*

²⁸³ *Сўфи Оллоёр ибн Оллоқули. Сабот ул-ожизийн. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. №7153/1, 10-бет.*

²⁸⁴ *Сирожуддин ўший. Бадъ ул-амалий. ЎЗР ФА Шарқишунослик институтининг хазинаси, инв. № 8721*

²⁸⁵ *Рисолаи дар манокиб ва ақойид, 2056-бет.*

тайр” асарига мурожаат қилиб, Ҳазрати Усмон ҳақидаги шеърий маълумотларни келтиради ва Атторни “Муфтийи тариқат” (Тариқат муфтийси) деган ном билан атайди. Чархийнинг Атторга тез-тез мурожаат қилиши бежиз эмас. Ундаги бу ихлосни Баҳоуддин Нақшбанд уйғотган бўлиб, у суҳбатларидан бирида: “Бизнинг сулуқимиз тариқатда Имом Қушайрий ва Шайх Фаридуддин Аттор айтган сўзларга мувофиқ келади” деган эди²⁸⁶. Чархийнинг “Рисола абдолиййа” асарида ҳам Фаридуддин Атторга тез-тез мурожаат қилиши кўзга ташланади²⁸⁷.

Муаллиф Ҳазрати Усмоннинг буюк инсоний фазилатлари, саховат ва ифбатлари ҳақида тўлқинланиб ёзади. Қизиги шундаки, муаллиф Ҳазрати Усмоннинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган ва халифалигининг инқирозига сабаб бўлган баъзи сабабларни ҳам очиб берган.

Чархий: “Ал-мулку ла бақия маъа-з-зулми” (Мамлакат зулм билан боқий қолмайди) жумласини келтирар экан, мамлакатнинг пойдор бўлиши ҳақидаги Бузургмеҳрнинг мана бу ҳикматини келтиради. Бузургмеҳрдан сўрадилар: “Нима учун Бани Сосон мулкининг ишлари паришон ва султонсиз қолди, ваҳоланки, сендек ҳаким уларнинг орасида эди?”. У жавоб бериб деди: “Улар мамлакатнинг улғу ишларини бепарво ва ноқобил кишиларга топшириб қўйдилар. Бу эса уларнинг пароканда бўлишига олиб келди”²⁸⁸.

Ҳазрати Усмондан сўнг Чархий Ҳазрати Алининг маноқибини бошлайди. У Ҳазрати Усмондан сўнг Ҳазрати Али барча одамлардан афзал эканлигини, унга Муртазо деб лақаб қўйилиши эса доимо Расулulloҳнинг ундан рози бўлганлигини ва халқнинг ҳам Алидан ҳамиша рози эканлигини баён қилади²⁸⁹.

Чархий “Чаҳорёр”лар,²⁹⁰ яъни Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ, Ҳазрати Умар, Ҳазрати Усмон, Ҳазрати Алиларнинг маноқибини тугатгач, энди уларнинг халифалик муддатларини бирма-бир

²⁸⁶ Баҳоуддин балогардон, 105-бет.

²⁸⁷ Диссертациянинг 54-бетига қаранг.

²⁸⁸ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 208^б-бет.

²⁸⁹ Уша асар, 209^а-бет.

²⁹⁰ Тулиқ маълумот олиш учун қаранг: Ирисов А. Чаҳорёрлар. - Т.: Фан, 1993.

баён қилади²⁹¹. Сўнги варақлар эса (211-212 а-б-варақлар) подшоҳлар ва уларнинг фазилатлари, маҳкам ушлаши керак бўлган амаллари баён қилинган.

Чархийдан олдин ҳам олимлар ўз асарларида давлатни бошқаришда подшоҳларга ва ҳокимларга қўлланмалар ёки насиҳатлар ёзиб кетганлар. Улар ўз асарларида давлатни бошқаришда нималарга кўпроқ эътибор бериш лозимлиги тўғрисида баъзида алоҳида санаб ўтилган шартларни баён қилганлар, баъзида эса насиҳат, ҳикмат ёки ҳикоятлар тарзида тушунтирганлар. Жумладан, Абу Али ибн Сино (980-1037) ўзининг “Ақсом ул-улум ул-ақлийа” (“Ақлий билимлар таснифи”) асарида давлатчиликка оид фикрларини алоҳида-алоҳида санаб ўтади²⁹². У “Ишорот ва Табиҳот” асарида инсонларнинг жамиятдаги турган ўрни ва вазифаларига қараб уч гуруҳга ажратади²⁹³. Абу Райҳон Беруний (973-1048) “Ҳиндистон” асарида давлатни бошқаришда нималарга эътибор бериш лозимлиги ҳақида ўз фикрини баён қилган. У жамиятни бошқаришда жамият подшоҳга хизмат қилмай, балки подшоҳ жамиятга хизмат қилиши керак деган ғояни илгарди суради. Беруний ёзади: “Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти, балки бошлиқ зolimлардан азоб чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг онласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкани ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат”²⁹⁴. Жалолиддин Давоний (1427 йилда туғилган) давлат бошлиқларининг фазилатлари қандай бўлиши кераклиги тўғрисида ўзининг “Ахлоқи Жалолӣ” асарида ўтмишнинг илғор мутафаккирлари сингари давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига кўп эътибор берганлиги ҳақида маълумот беради. Давоний мазкур асарда подшоҳ ва ҳокимларнинг олдига ўнта ахлоқий талабдан иборат қондани қўяди²⁹⁵.

²⁹¹ *Рисола дар маноқиб ва ақоид, 210^{а,б}-бетлар.*

²⁹² *Хайруллаев М. Абу Али ибн Сино. // Буюк сиймолар, алломалар, 46-47-бетлар.*

²⁹³ *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 68-бет.*

²⁹⁴ *Шарипов А. Абу Райҳон Беруний. // Буюк сиймолар, алломалар, 1-китоб, 51-52-бетлар.*

²⁹⁵ *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 154-155-бетлар.*

Давоний идеал шаҳарни орзу қилиб, “бу шундай шаҳарки, унинг қоидаси бахт-саодатга эришувдан ва бахтсизликка олиб борадиган ҳодисаларни бартараф қилишдан иборат”²⁹⁶, – дейди.

Амир темур ўзининг “Темур тузуклари” китобида ҳам давлатни бошқаришда 12 қоидани яратди ва шу қоидаларга амал қилди. Бу ҳақда Темурнинг ўзи қуйидагиларни ёзади: “... мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанатим тахтига зебу зийнат бердим. Сизлар ҳам ушбу тузукка амал қилинглар”²⁹⁷.

Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асари подшоҳ ва ҳокимлар учун мўлжаллаб ёзилган бўлиб, у кўпгина бобларга бўлинган ва ҳар бобда давлат арбоблари амал қилиши зарур бўлган қоидалар ҳикоя, ҳикмат ва шеърларда баён қилинган²⁹⁸. Муҳаммад Ғаззолий, Самандар Термизий, Маҳдуми Аъзам ва бошқаларнинг ҳам бу соҳада ёзган асарлари мавжуд.

Чархий ҳам ўзидан олдинги ўтган олимларнинг изидан борган ҳолда ўзи кўриб турган воқеа-ҳодисаларнинг таъсири остида давлат бошлиғи ва шаҳар ҳокимлари қандай фазилатга эга бўлмоқлари ва мамлакатни идора қилишда нималарга эътибор бермоқлари тўғрисида тўхталади ва подшоҳ ва ҳокимлар давлатни бошқаришда ўнга шартга амал қилиш зарурлигини кўрсатиб, ёзади: “Бу шартларсиз мамлакатнинг диний ва дунёвий ишлари тартибли бўлмайди. халқнинг подшоҳга нисбатан ҳуқуқлари бўлиб, подшоҳ бу ҳуқуқларни адо қилмаса охираат азобидан омон бўлмайди”²⁹⁹. Унинг ёзишича, подшоҳликнинг биринчи шарти шуки, юз берган ҳар қандай воқеа ва ҳодисада подшоҳ ва ҳоким ўзини шу воқеа-ҳодисанинг ичидаги раиятдан бири деб тасаввур қилиши керак. Подшоҳ ва ҳоким ҳар хил воқеа-ҳодисада халқдан бирор кишини ўзига ҳоким сифатида тасаввур қилиши ва

²⁹⁶ Жалолиддин Давоний. Ахлоқий Жалолӣ. ЎЗР ФА ШИ хазинаси. Инв. № 7703, 152-бет.

²⁹⁷ Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғунӣ ва Ҳ.Караматов таржималари. Сўзбоши ва изоҳлар, умумий тахрир акад. Б.Аҳмедов. - Т.: Нашриёт-матбаа бишлашмаси, 1991. - Б. 14.

²⁹⁸ Воиз Кошифӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 11336.

²⁹⁹ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 213^а-бет.

содир бўлган ҳукм ўзига ёқмайдиган бўлса, шу ҳукмни бошқаларга ҳам раво кўрмаслиги лозим. Ўзига ёқимли бўлмаган нарса ўзгага ҳам ёқимсиз бўлишини тушунмоғи керак.

Мамлакат подшоҳи ёки ҳокимнинг амал қилиши керак бўлган шартларни биз Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” номли китобидаги “Фозиллар шаҳри ҳокимининг фазилатлари” номли фаслда ҳам қисман кўрамиз. Чархийда “подшоҳнинг мамлакатни бошқаришда амал қилиши керак бўлган шартлари” дейилса, Форобийда “ҳокимнинг фазилатлари” сифатида баён қилинади. Чархий ўнта шартни кўрсатиб ўтган бўлса, Форобий ўн иккита фазилатни баён қилади. Чархий ва Форобийдаги бу баёнлар тузилиши жиҳатидан бир-бирига тўғри келмаса-да, бироқ уларда кўрсатилган масалалар бир-бирига маъно жиҳатидан ўхшаб кетади. Масалан, Чархийдаги юқорида айтиб ўтилган биринчи шарт Форобийда II фазилат сифатида келади³⁰⁰.

Демак, Чархийга кўра ҳам Форобийга кўра ҳам подшоҳ ёки ҳоким ўзини ҳар бир ишда фуқаро билан тенг кўриши, ўзи ёқтирмаган нарсаларни бировга ҳам раво кўрмаслиги керак.

Чархийдаги ўнта шартлардан иккинчиси шуки, подшоҳ ёки ҳоким халқнинг ҳожатини чиқаришни тоатларнинг энг афзали деб ҳисоблаши зарур. Чархий бу фикрини асослаш учун Расулulloҳнинг: “Мўъмин одамнинг қалбини шодлантириш инсонлар ва жинларнинг барча тоатидан афзалдир”³⁰¹ деган ҳадисини келтиради. “Демак, муслмон подшоҳнинг шарти шуки, - деб ёзади Чархий, - доимо муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш учун мунтазир бўлиши, эшиги олдида бир муҳтож одамнинг турганини билса, унинг ҳожатини чиқармасдан туриб, бошқа ибодатга машғул бўлмаслиги, ўз роҳатини ўйлаб, одамларнинг ҳожатини рўёбга чиқаришни орқага сурмаслиги керак”³⁰². Чархийнинг бу фикрлари ҳам Форобийнинг юқорида айтиб ўтилган II-фазилатларига монанд кўринади. Демак, Чархий бўйича давлат бошлиғи муҳтож одамларнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиши ва уларга ёрдам қўлини чўзиши зарур.

³⁰⁰ Абу Наср Форобий. *Фозил одамлар шаҳри*. - Т.: Халқ мероси, 1993. - Б. 160.

³⁰¹ *Рисола дар манокб ва ақойид*, 213^a-бет.

³⁰² *Ўша асар*, ўша бет.

Чархий учинчи шартда давлат бошлигининг ейиш-ичиш ва кийинишдаги тутадиган вазифасини баён қилади. Бу фикрни Форобийдаги еттинчи фазилатда ҳам кўришимиз мумкин. Жумладан, ёзади: “Таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладиган бўлиши, (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, хузур олишдан узоқ бўлиши зарур”³⁰³. Чархийнинг ёзишича, подшоҳ ейиш, ичиш ва кийинишда Хулафои Рошидин (Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али – М.Р.) йўлидан бориши, лаззатли таомлар ва чиройли либосларга берилмаслиги керак. Демак, Чархий тасаввуридаги подшоҳ ейиш, ичиш ва кийинишда халқдан юқорида турмаслиги керак.

Чархий тўртинчи шартда баён қилишича, подшоҳ одамлар билан бирга ўзаро тил топа билиши, асоссиз ғазабланмаслиги, далил ва ҳужжатларни эшитишдан чарчамаслиги, мискин ва бечора одамлар билан гаплашишдан ор қилмаслиги керак³⁰⁴. Чархийнинг бу фикрларини Форобийда келтирилган фазилатларнинг айримларида сочма ҳолда кўриш мумкин. Демак, Чархийнинг фикрича, подшоҳ ҳар бир ишни амалга оширишда чуқур ўйлаб, сўнг иш тутиши ва ҳар бир ишни текшириб, сўнг амалга ошириши, ғазаб билан иш тутмаслиги керак.

Давоний ҳам ўзининг “Ахлоқи Жалолӣ” асарида давлат раҳбарининг мамлакатни идра қилишда қандай бўлиши ва нималарга эътибор бериши ҳақида подшоҳ ва ҳоким олдиға ўнта талабни қўяди. Унинг ўнта талабидан еттинчиси юқоридаги Чархийнинг тўртинчи шarti билан ҳамоҳангдир. Жумладан ёзади: “Ҳоким авф этишини билиши керак, зероки бу одилликни билдирадн”³⁰⁵.

Чархийнинг бешинчи шартда ёзишича, подшоҳ халқ розилиги йўлида ҳукм чиқаришда суеткашликка йўл қўймаслиги лозим. Кимнингдир хоҳиши ва хурсандчилигини ўйлаб, ҳақиқатта ва шариатта қарши иш тутмаслик керак. Чархийнинг ёзишича, ҳукмдорликнинг хусусиятларидан бири шуки, халқнинг муҳим ишлари одил ҳокимсиз амалга ошмайди. Демак, ҳукмдор Ҳақ ва хал-

³⁰³ Фозил одамлар шаҳри, 160-бет.

³⁰⁴ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 215^b-бет.

³⁰⁵ Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий..., 155-бет.

қнинг талабини амалга ошириш учун баъзи бировларнинг қазабидан андишага тушмаслиги керак. Агар Ҳақ таъоло подшоҳдан рози бўлса, халқни ҳам ундан рози қилади. Биз шунга яқин фикрни Форобийдаги 12-фазилатда ҳам ўқиймиз. Ҳумладан, унда шундай дейилади: “Ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур”³⁰⁶.

Чархий бу фикрнинг исботлаш мақсадида Расулulloҳнинг: “Кимки Аллоҳнинг ризолигини қидирса, одамларни ҳам ундан рози қилади”³⁰⁷, деган ҳадисини келтиради. Демак, одил подшоҳ ҳақиқатни юзага чиқариш учун ўз фойдаси ва саломатлигини ўйлаб, норизо бўлган одамларнинг таҳдидан қўрқмаслиги лозим.

Айнан шундай фикрни “Темур тузуклари”нинг олтинчи шиорида ҳам кўриш мумкин³⁰⁸.

Чархий баён қилган олтинчи шартда ёзилишича, подшоҳ ўз давлати ва мамлакатини мустаҳкам сақлаши учун юз бериши мумкин бўлган хатарлардан ғафлатда қолмаслиги керак. У амирлик мансаби ва мартабаси ўзи учун бир восита эканлигини, бу восита орқали охиратнинг саодати ва яхшилигини топиш мумкинлигини ёки аксинча абадий бадномлик ва бадбахтликка мубтало бўлиши мумкинлигини билиши зарур. Чархийнинг ёзишича, ҳозирда подшоҳлар ва ҳокимлар дунёнинг фоний давлатига алданиб ва нафсу ҳавога берилиб, ўз динини вайрон қилмоқдалар. Ҳамда иймонидан жудо бўлмоқдалар. У подшоҳларга насиҳат тарзида ёзади: “Бугунки, ихтиёр жилови унинг қўлидадир, ҳаракат қилишни, дин ва дунёвий давлатни асрашда ғафлатга берилмасликни ўзига шиор қилсин. Адолат йўлини тутиб, савоб топишни ўзига ғанимат билсин”³⁰⁹.

Давоний ҳам “Ахлоқи Жалолий” асарида гўё Чархийнинг юқоридаги фикрларини давом эттираётгандек, шунга ўхшаш вояни илгари суради³¹⁰.

³⁰⁶ Фозил одамлар шаҳри, 160-бет.

³⁰⁷ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 213^б-бет.

³⁰⁸ Остроумов Н. Уложение Тимура. - Казан, 1894. - С. 30.

³⁰⁹ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 214^а-бет.

³¹⁰ Хайруллаев М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий..., 154-бет.

Еттинчи шартда Чархий муҳим масалалардан бирининг баёнига киришади. Унинг ёзишича, подшоҳ уламолар ва солиҳ кишиларнинг зиёрати ва суҳбатига интилувчан бўлиши керак. “Гарчи бундай кишилар ҳаётда кам ва нодир бўлсалар-да, хусусан бизнинг замонда, бироқ шундай бахтга мушарраф бўлинса, уларнинг зиёратига ҳарисманд бўлиши ва бу тоифанинг суҳбатини ўзи учун саодат деб билиши керак³¹¹. Бу фикр Форобий келтирган олтинчи фазилатга тўлиқ ўхшашдир³¹². Чархийнинг фикрича, подшоҳ ўзларини уламо ва машойих суратига киргизиб, ҳар қандай пасткаш одамга бойлик тамасида дуо ва сано айтувчи, жоҳил, дажжол сифатли ва сийратли фосиқларнинг суҳбатидан қочиши керак. Чунки бундай тоифа ўзларини уламо ва машойихларга ўхшатган бўлсалар ҳам астида динни вайрон қилувчилардир³¹³.

Чархий баён қилган бу фикрларнинг баъзилари Форобий ва Амир Темурнинг баъзи фикрлари билан ҳамоҳангдир³¹⁴. Чархийнинг фикрича, демак ҳукмдор илм аҳлини эъзозлаши, уларга моддий ёрдам бериши, шунингдек, улар билан суҳбатда бўлиб туриши, донишманд кишилардан мамлакатни бошқаришда маслаҳатлар олиб туриши керак.

Чархий саккизинчи шартда ёзишича, подшоҳ ўзининг жабри ва такаббурлиги билан ўзидан халқни бездирмаслиги ва қўрқитмаслиги керак, балки ўзининг одиллиги, адолатпарварлиги, заифларга ва қўл остидагиларга шафқати ва меҳрибонлиги билан халқни ўзига дўст қилиши лозим. Чархий бу фикрини тасдиқлаш учун Расулulloҳнинг ҳадисини келтиради. Унда шундай дейилади: “Сизларнинг энг яхши подшоҳларингиз сизларни яхши кўрадиган, сиз ҳам уларни дўст тутадиган подшоҳлардир. Сизларнинг энг ёмон ҳукмдорларингиз сизларни душман тутадиган ва сизлар ҳам уни душман деб биладиганингиздир”³¹⁵. Демак, Чархийнинг фикрича, ҳукмдор халқни қўрқитиш билан эмас, балки уларга яхшилик қилиш, меҳрибонлик кўрсатиш билан

³¹¹ *Рисола дар маноқиб ва ақоид*, 214^а-бет.

³¹² *Фозил одамлар шаҳри*, 160-бет.

³¹³ *Рисола дар маноқиб ва ақоид*, 214^б-бет.

³¹⁴ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри*, 159-бет; *Остроумов Н. Уложение Тимура*, с. 30.

³¹⁵ *Рисола дар маноқиб ва ақоид*, 214^б-бет.

хурматларини қозониши керак. Амир Темур шиори ва Давоний талаби ҳам Чархийнинг юқоридаги фикрларини исботлайди³¹⁶. Жумладан, Давоний ёзади: “Ҳоким одамларда ўзига нисбатан нафрат уйғотмаслиги учун уларни хафа қилмаслиги, аксинча, эъзозлаши лозим”³¹⁷.

Тўққизинчи шартда Чархий подшоҳнинг ўз қўл остидаги зolim ноиб ва ғофил амалдорларнинг хиёнат ва сотқинликларига бепарво бўлмасликларини уқтиради. “Бўри табиатли зolimни, - деб ёзади Чархий, - халқ устига ҳоким қилиб қўймаслик керак, агар уларнинг бирдан зулм ва хиёнат содир бўлса, уни жазога буюриш лозимки, токи у бошқаларга ибрат бўлсин, ҳамда подшоҳнинг сиёсатига менсимаслик назари билан қарамасин”³¹⁸. Чархийнинг фикрича, подшоҳ давлат арбобларига баъзан сиёсат ва баъзан насиҳат билан адаб бериши керак. Чархийнинг бу фикри Форобийнинг ўн иккинчи фазилатда ёзган фикрига ҳамоҳангдир. У ёзади: “Ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур”³¹⁹. Форобийнинг давлат раҳбарининг фазилати қандай бўлмоғи ҳақида келтирган фикри билан Чархийнинг ўнта шартдаги фикри ҳамоҳанг ва ғоят қимматли бўлиб, ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Бугунги кунда президентимизнинг ҳокимларга қўяётган талаби ҳам айнан Чархий олдинга сурган фикрларнинг намунаси.

Чархийнинг ёзишича, ўнинчи шарт фаросатдан иборат бўлиб, подшоҳ ва ҳокимлар фаросат нури орқали ҳодисаларни, ҳар бир ишнинг моҳиятини, юз берган воқеаларни текшириши керак, фаҳм ва ақл билан ҳар бир ҳукмнинг тагига етиб бориши лозим, басират кўзи билан воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини чуқур мулоҳаза қилмоғи керак. Воқеа ва ҳодисаларнинг моҳияти ва сабаби аниқ бўлса, бу масалаларни шариятга мувофиқ ҳал этмоғи лозим. Борди-ю, бу воқеа ва ҳодисаларнинг сабаби махфий ва ноаниқ бўлса, фаросат нурини ишга солиб, масалани

³¹⁶ *Остроумов Н. Уложение Тимура, с. 30.*

³¹⁷ *Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий..., 154-бет.*

³¹⁸ *Рисола дар маноқиб ва ақойид, 214^б-бет.*

³¹⁹ *Ғофил одамлар шахри, 160-бет.*

ҳал этмоқ керак. Бу борада оғзаки гапирувчиларнинг сўзларига ишонмаслик керакки, воқеа ва ҳодисаларнинг ниҳоясига оғзаки ва далилсиз етиб бўлмайди.

Амир Темурнинг ўн иккита шиоридан учинчиси Чархийнинг юқоридаги ўнинчи шартига ҳамоҳангдир. Чунки Амир Темур ҳам давлатни бошқаришда ўзининг фаҳм-фаросати ва ақл-идрокига суянган ҳолда иш тутган ва бу ҳақда у ўзининг “Темур тузуклари” китобида ёзиб ўтган³²⁰.

Чархий фаросатга катта аҳамият беради. Уни икки қисмга бўлади: шаръий ва ҳукмий. Унинг ёзишича, шаръий фаросат нафсни ёқимсиз ҳуққлардан тозалаш, қалбни эса ярамас сифатлардан поклашдан иборатдир. Бу айтилганларни ҳосил қилган кишида яқин (ишонч) нури пайдо бўлиб, унинг басират (ҳақиқатни кўра олиш) кўзидан жаҳолат ва ғафлат пардаси кўтарилади. Бу хислатга эришган киши ҳар бир нарсанинг замирига Аллоҳ нури орқали қарайди. Бу олий даражага ҳар қандай нокас ва ножиис одамнинг қўли етмайди. Демак, Чархийнинг фикрича, “фаросати шаръий” (шаръياتга хос фаросат) подшоҳда мавжуд бўлиши керак. Бу эса шарият илмларини (Қуръон, тафсир, ҳадис, фикҳ – М.Р.) ўрганишдир³²¹.

Чархий фаросатнинг иккинчи қисмини ҳам баён қилади. Бу “фаросати ҳукмий” (ҳукмий фаросат) бўлиб, у бу фаросатни иккинчи ўринда баён қилади. Бу фаросат ҳокимлар ва доншмандаларнинг одамлар билан бўлган муносабатларида, уларнинг ким эканликларини кўз билан мушоҳада қилиб йиққан тажрибаларидир. Чархийнинг ёзишича, бундай билимга ҳар қандай одам эга бўла олади. Чархий ҳар бир одамдаги бу хислат ва аломатларни ҳокимларнинг сўзлари бўйича баён қилишга киришади ва одамдаги ҳар бир аъзо (юз, кўз, қулоқ, бурун, лаб, тиш, қўл, оёқ, қош) ва бошқаларнинг қандай белгиларга эга эканини бирма-бир баён қилади. У ҳар бир аъзо ҳақидаги сўзни “Ҳокимлар айтадиларки” деган жумла билан бошлайди. Шарқда ҳукмий фаросатларга бағишланган бундай фикрлар алоҳида илм сифатида тарғиб қилинганини кўриш мумкин. Бундай илм умумий

³²⁰ Остроумов Н. Уложение Тимура, с. 29.

³²¹ Рисола дар манокиб ва акорид, 2150-бет

номлар билан “илми қиёфа” ёки “қиёфат ул-башар” деб аталади. Бу илм Европада ҳам жуда қадимдан мавжуд бўлиб, у “хиромантия” деб аталган. Шарқнинг улўф олимлари ҳам ўз асарларида “ҳукмий фаросат” ёки “илми қиёфа”га катта ўрин ажратганлар. Масалан: Саййид Али Ҳамадонийнинг “Захират ул-мулук”³²², Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”³²³, Иброҳим Ҳаққийнинг “Маърифатнома” номли асарларида назмий ва насрий фаросатномалар келтирилганини кўриш мумкин. Бу фаросатномалар араб, форс, турк, ўзбек тилларида нафақат насрда, балки назмда ҳам баён қилинган. Подшоҳлар ва ҳокимлар одатда бу илмдан яхши хабардор бўлганлар.

Чархий ўнга шартни баён қилиб бўлгач, энди раият (халқ) ҳуқуқларини баён қилишга киришади. Унинг ёзишича, халқнинг ҳуқуқи икки хилдир ва бу ҳуқуқ икки хилдан ўзга бўла олмайди. Негаки, халқ мусулмон ва ғайри мусулмондан иборат бўлиб, уларнинг ҳуқуқи Ислом ва куфрга биноан ўзгариб туради. Чархий мусулмонларнинг ҳуқуқи ҳақида тўхталиб, мусулмонларнинг подшоҳ ва ҳокимларга нисбатан 20 та ҳуқуқи борлигини таъкидлайди. У, халқнинг бу ҳуқуқларини бажариш подшоҳ ва ҳокимларга вожибдир, дейди³²⁴. Чархий бу ҳуқуқларни бирма-бир баён қилиб берган.

Биринчи ҳуқуқ шуки, подшоҳ ва ҳоким халққа нисбатан ўзини тавозелик ва камтар тутиши керак. Ҳукумат ва ҳокимлиги сабабли манманликка берилмаслиги лозим. Аллоҳ золим ва такаббур бандаларни дўст тутмаслигини ҳар доим ёдида сақлаши лозим³²⁵.

Иккинчиси шуки, подшоҳ халқнинг бир-бирини ёмонлаб айтган гапларига қўлоқ солмасин, бунинг оқибати фитна ва надомат билан тугайди. хусусан, фосиқларнинг ғаразгўй ва таъмагирларнинг сўзларига эътибор бермаслик керакки, улар бир луқманнинг тамаъида халққа озор берадилар, ҳасадчи эса барча ҳунарларни айб сифатида кўради. Ҳокимларнинг айтишича, деб ёзади

³²² Саидали Ҳамадоний. Захират ул-мулук. ЎзР ФА ШИ хазинаси, инв. № 8341. (эски ўзбек тилида).

³²³ Ахлоқий Муҳсиний. (Юқорида кўрсатиб ўтдик).

³²⁴ Рисола дар манокъиб ва ақоид, 216^б-бет.

³²⁵ Уша асар, 217^а-бет. www.ziyouz.com kutubxonasi

Чархий, ҳар ким ўзгаларнинг айбини сенга етказса, сенинг айбингни ҳам шубҳасиз бошқаларга етказад³²⁶.

Учинчи ҳуқуқ шуки, подшоҳ адашув ва нуқсон учун мусулмонларга ғазабини сочмаслиги керак. Кечирриш имкони мавжуд бўладиган иш бўлса, кечирмоқ керак. Борди-ю подшоҳнинг ғазаби бирорта одамнинг динга етказган зарари туфайли бўлса, унда мазкур одамга бир умр таъзир бериши мумкин. Бироқ подшоҳнинг ғазаби дунёвий важдан бўлса, у одамни кечирмоқ афзалдир. Бу борада у Расулulloҳнинг ҳадисларини ҳужжат сифатида келтиради. Ҳадисда айтилишича, ҳар ким бир мусулмон одамни кечирса Худойи таъоло Қиёмат кунда унинг гуноҳларини кечиради. Чархий яна қуйидаги ҳадисни ҳам далил сифатида келтиради, яъни Худо Юсуф алайҳис саломга ваҳий юбориб дедик: “Эй Юсуф, сен ўз биродарларингни кечирганинг учун, мен сенинг номингни юқори кўтардим”³²⁷.

“Тўртинчи ҳақ шуки, - деб ёзади Чархий, - ақл ва эҳсоннинг файзини барча одамларга тенг ёйсин ва яхшиликларни ёйишда одамларнинг ўртасига фарқ қўймасин, чунки подшоҳ Ҳақнинг соясидир, Ҳақнинг раҳмати эса кофирга ҳам, мўъминга ҳам бир хилдир. Шунинг учун ҳоқимнинг адлу эҳсони ҳам яхши-ёмонга бирдек бўлиши керак”³²⁸.

Бешинчи ҳақ шуки, халқнинг уйига жабр билан қадам босмаслик ва уларнинг изнисиз уй-жойларига бостириб кирмасликдир. “Чунки, - деб ёзади Чархий, - Ҳазрати Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳис вассалом ўзининг шунча улуглиги ва пайғамбарлик ҳукумати билан бирор мусулмоннинг уйига борса, уч марта овоз бериб, жавоб олгач кирарди. Йўқса, орқага қайтарди ва озор бермасди”. Чархий Абу Ҳуйрара разияллоҳу анҳунинг ривоятини келтиради. Унда айтилишича, Расулulloҳ уч марта ижозат сўрашга буюрган. Биринчисида, уй эгаси эшиктади, иккинчисида ўзини ва жойларини тартибга келтиради, учинчисида ё рухсат беради ёки рад қилади.

Олтинчиси шуки, сўзлашда ва муомала қилишда халқнинг

³²⁶ *Ўша асар, ўша бет.*

³²⁷ *Рисола дар маноқиб ва ақойид, 217^a-бет.*

³²⁸ *Ўша асар, 217^b-бет.*

мартабаси ва ҳар кишининг даражасига қараб муомала қилинади. Нокас кишилардан ширин сўзларни умид қилмайди, оми ва жоҳил кишилар билан сўзлашганда фасоҳат ва балоғатни умид қилмайди, тоғлик ва саҳролик кишилардан улуғ кишиларнинг мажлисида амал қилинадиган одобларни қидирмайди. Ҳар бир кишининг аҳволига қараб муомала қилади, ҳар бир қавмнинг мартабасига қараб, маъзур тутади ва ҳеч бир кишини ўзи билан учрашувдан маҳрум этмайди.

Еттинчи ҳақ шуки, подшоҳ ўтириш ва учрашувларда, кексаларни ҳурмат қилиши керак, хусусан, диндор қарияларни ҳурматлаши лозим. Кексаларга шафқат кўзи билан қарамоқ керакки, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳис вассалом айтганлар: “Менинг умматимдан бўлган кексаларни ҳурмат қилмаган киши мендан эмас”³²⁹.

Саккизинчи ҳақ шуки, кимга бирор нарсани ваъда қилган бўлса, албатта шу ваъдага вафо қилиш керак ва бу ваъдага хилоф иш тутмаслик керакки, Расулulloҳ алайҳис салом айтдилар, ваъда мусулмон одам учун қарзидир. Чархий бу фикрини янада исботлаш учун қуйидаги ҳадисни келтиради: “Мунофиқнинг белгиси учтадир: сўзлаганда ёлгон гапиради, ваъда қилса бажармайди, омонатга хиёнат қилади”³³⁰. Чархийнинг ёзишича, Зулқарнайн ўзининг уч хислати туфайли улуғ подшоҳликни қўлга киритган. Бу уч хислатнинг бири шундаки, сўзласа рост гапирарди, ваъда қилса бажарарди, қўлида бўлган молни ўз вақтида сарфларди, эрта учур камлаб қўймайди ёки хазинага ташлаб қўймайди³³¹.

Тўққизинчи ҳақ шуки, подшоҳ ҳукм қилаётганда сўзни фисқ билан гапирмайди. Оддий ва улуғ кишиларнинг барчасига очиқ юзли бўлади. Заиф ва бечора одамларга рост ва ҳақ гапни гапиради³³².

Ўнинчиси шуки, ўз адолатини халқдан талаб қилади, халқнинг адолатини ўз нафсидан қидаради ва мусулмонлардан ўзига

³²⁹ *Рисола дар манокӣб ва ақойид, 218^a-бет.*

³³⁰ *Ўша асар, 218^a-бет.*

³³¹ *Ўша асар, ўша бет.*

³³² *Ўша асар, ўша бет.*

қандай муомала ёққан бўлса у ҳам мусулмонларга шундай муомалани қилади³³³.

Ўн биринчи ҳақ шуки, одамларнинг орасига ислоҳ солишни, яъни яраштириб қўйишни ўзига вожиб деб билиши зарур, мусулмонлар орасига хусумат тушишига йўл қўймаслиги лозим. Хусуматни йўқотишга дарҳол ҳаракат қилиши лозимки, йўқса бу адоватга айланиб, охири фасод билан тугайди³³⁴.

Ўн иккинчи ҳақ шуки, мусулмонларни гуноҳкор қилишга рағбат қилмайди, ҳар бир адашув учун заиф кишиларни ранжитмайди. Халқнинг хатосидан имкони борича ўтади, халқнинг айбини иложи борича яширади. Чархий бу ерда ҳам Расулulloҳнинг: “Ҳар ким бир мусулмоннинг айбу гуноҳини яширса, Худойи таъоло унинг гуноҳини дунё ва охиратда яширади”, - деган ҳадисини келтиради³³⁵.

Ўн учинчи ҳақ шуки, нафс куйига кириб, халқни маъсият ишларга тарғиб қилмайди, кулфатларни дафъ қилиш учун тухматлардан узоқда бўлади. Баъзан маъсиятга мубтало бўлса, буни яширади, негаки халқ яхши ишда ҳам, ёмон ишда ҳам подшоҳ ва ҳокимга тобе бўлади. Агар ҳоким яхши йўлни кўриб, халқни шу яхши йўлга бошласа, савоблар унинг номаи аъмолига битилади. Агар халқ фасод ишларга, фисқу фужур, беҳуда ўйинкулига мубтало бўлсалар бу нарсаларнинг гуноҳи подшоҳ ёки ҳокимнинг номаи аъмолига ёзилади³³⁶.

Ўн тўртинчи ҳақ шуки, мусулмонларда қандайдир ҳожат пайдо бўлса ва унинг юзага чиқиши ҳукмдорга боғлиқ бўлса, бу масалани дарҳол ҳал қилиши ва унинг чўзилишига йўл қўймаслиги керак. Ҳукуматнинг хусусиятларидан бири шуки, қўпгина хатарли иш ва улуғ мушкулотлар уларнинг бир оғиз сўзидан ҳал бўлади. Бундай савоб топиш саодатини ҳукмдор ўзи учун ванимат деб билиши лозим³³⁷. Демак, Чархийнинг фикрича, ҳар бир инсон бир-бири билан муомала қилишда ўта эҳтиёт ва ширин сўз бўлиши керак.

³³³ *Рисола дар маноқиб ва ақойид, 218^б-бет.*

³³⁴ *Ўша асар, ўша бет.*

³³⁵ *Ўша асар, ўша бет.*

³³⁶ *Ўша асар, 219^а-бет.*

³³⁷ *Рисола дар маноқиб ва ақойид, 219^а-бет.*

Ўн бешинчи ҳақ шуки, дунё аҳлининг бойлари ва кучлиларни эмас, балки заиф, бечора ва камбағалларнинг томонини кўпроқ олади. Аксар вақтда фақир ва Аллоҳ дўстлари билан суҳбатдош бўлади. Ҳар куни бир марта кўнгил оинасига уламо ва солиҳ кишиларнинг ваъзу насихатлари билан жило беради. Чунки, ҳукумат аҳли билан доимо муомалада бўлиш, ноҳақ кишилар билан аралашиб юриш, бой ва бойликка интилган кишилар билан ҳамсуҳбат бўлиш кўнгил оинасини қорайтиради ва хира торттиради. Кўнгилга қоралик таъсири ўрнашгач, бу дин учун катта хавфу хатар бўлиб, ундан оғир меҳнатга мубталолик ва саодатдан маҳрумлик ҳосил бўлади. Чархий бу ҳақда Қуръон оятини далил сифатида келтиради. Унинг мазмуни қуйидагича: “Эй, сиз мубтало бўлган бадбахтлар, абадий азобга мустаҳиқдурсизлар”³³⁸. Чархийнинг ёзишича, бадбахт кишилар мана шу қоралик сабабли вафлат занги ва дунёнинг қийинчилик қубори билан бўялганлар. Бу эса ғофил ва жоҳиллар билан амалга оширилган суҳбатлар натижаси бўлиб, бу суҳбат натижаси, уларнинг дилларини қора ва хира қилган ва бу зулматнинг зарари маъсиятларни келтириб чиқариб, уларнинг иймонларига зарар етказган. Юқоридаги Қуръон оятида зикр қилинган бадбахтлар оқибат натижада охиратдан маҳрум бўлганлар ва Аллоҳнинг жамолини кўришдек саодатдан ва боқий жаннатнинг лаззатини тортишдан узоқда қолган³³⁹.

Ўн олтинчи ҳақ шуки, бечора ҳол ва ўта камбағал одамларнинг аҳволдан ғофил бўлмаслиги, бу қашшоқлашган заиф ва оғир аҳволда қолганларга ёрдам беришда нуқсонга йўл қўймаслиги, камбағал бечораларга инъом беришни ўзига лозим деб билиши керак³⁴⁰.

Ўн еттинчи ҳақ шуки, мусулмонларнинг йўлини қароқчи ва ўғриларнинг хатаридан ўзининг сиёсати зарбаси билан бехатар қилиш керак. Ҳар ким йўлда мусулмонларнинг аҳволига хавф солса, уни қайси бир ерида хавф мавжуд бўлса, агар имкон бўлса у жойга қўриқчилар қўйиш керак”. Ҳадисларда келишича, - деб ёзади Чархий, - ҳар ким мусулмонларнинг йўлини ўғри

³³⁸ Ўша асар, 219^б-бет.

³³⁹ Рисола дар маноқиб ва ақойид, 219^б-бет.

³⁴⁰ Рисола дар маноқиб ва ақойид, ўша бет.

ва ярамас кишилардан бехатар қилса, унинг қиличи бу банда учун Аллоҳдан гуноҳларини кечиришни сўрайди. Ҳар ким бу йўлда нуқсонга йўл қўйса, ҳукумат тиғи бўлган сиёсат шамшири унга лаънат ўқийди”³⁴¹.

Ўн саккизинчи ҳақ шуки, вилоятнинг ҳар ерида работ ва кўприкка эҳтиёж бўлса, қўлидан келганича, уни қуришга ҳаракат қилади ва бунинг кечиктирилишига йўл қўймайди. Чархий бу ерда қуйидаги ҳадисни келтиради: “Ҳар ким мусулмонларнинг ўтиши осон бўлиши учун бирорта кўприк қурса, Худойи таъоло Қиёмат куни унинг Сирот кўпригидан ўтишини осон қилади”³⁴².

Ўн тўққизинчи ҳақ шуки, ҳар бир қишлоқ ёки гавжум жойларда масжид бино қилиши, унга имом ва муаззин (азон айтувчи) тайинлаши ва улар намозларни ўз вақтида доимий юргизиб туришлари учун маишатларини етарли қилиб қўйиши керак. Чархий бу фикрнинг далиллаш учун қуйидаги ҳадисни келтиради: “Ҳар ким Худо йўлида бир масжид бино қилса, Худойи таъоло жаннатда унинг учун бир уй бино қилади”³⁴³.

Йигирманчи ҳақ шуки, амри маъруф ва наҳий мункар (яхшилиқни тарғиб қилиш ва ёмонликдан қайтариш)ни тарк қилмаслиги, улут ёки кичиклардан бўлган аҳли динлардан насиҳатини аямаслиги, мамлакатнинг аҳолисини Ҳақ иттифоқига амал қилишга бутуриши, ман қилинган нарсаларни қилмаслик ва маъсиятларга йўл қўймаслик учун бу тоифадаги кишиларни сиёсатга (жазога) тортиши лозим. Чархий бу ерда ҳам фикрнинг тасдиғи учун қуйидаги ҳадисни келтиради. “Ҳар ким шариятга хилоф иш тутаетган бўлса, уни қўл билан, яъни сиёсат тиғи билан (бу ҳоким ва подшоҳларга тааллуқли) ёки тил билан қайтариши керак, бунинг ҳам қилолмаса дилида уни душман деб билиши, бу эса заиф кишиларига хосдир”. Ҳар ким қўл билан қайтаролмаса, оғиз билан айтишга ожиз бўлса ёки уни дилида душман деб билмаса, ундай одам учун мусулмонликдан ҳеч насиба йўқ. “Ҳадисларда айтилишча, - деб ёзади Чархий, - Худойи таъоло бир бандасини халқ устига ҳоким қилса, бу

³⁴¹ Ўша асар, 220^a-бет.

³⁴² Ўша асар, ўша бет.

³⁴³ Рисола дар манокиб ва таркибу 220^a-бет. www.buxonasi.com

ҳоқим халқни итоатга буюрмаса ва халқнинг ишларини ислоҳга келтирмаса, унинг бурнига жаннат ҳиди ҳеч қачон кирмайди”³⁴⁴. Чархий охирида бу ҳуқуқларнинг ҳаммаси аҳли Исломада бўлган халқ учундир, дея тугатади.

Сўнги саҳифаларда инсоний фазилатларга бағишланган Ра-сулуллоҳнинг кўпдан-кўп ҳадислари, саҳобалар ўртасидаги ибратли ҳикмат ва ҳикоятлар келтирилган: “Асҳобларнинг фазилатлари ҳақида саҳиҳ ҳадислар шундай кўпки, - деб ёзади Чархий, - бу мухтасар (рисола)³⁴⁵ уларнинг ҳаммасини ўзига сиғдира олмайди. Шу билан Чархий икки жойда ўз рисоласининг номи-ни “Мухтасар” деб атайди. Ҳақиқатдан, унинг номи “Мухтасар” бўлганми ёки шунчаки, бу қисқа рисола демоқчими, бир нарса дейиш қийин. Чархий асарда Абуллайс Самарқандий (ваф. 375/985)нинг “Танбиҳ ул-фофилийн” номли асаридан фойдаланганини кўрамыз³⁴⁶. 222^а-саҳифада эса “Муфрид ул-мустафид”³⁴⁷ ва “Хулосат ул-фароиз”³⁴⁸ каби китоблар номини учратамыз. Чархий саҳобалар ҳақидаги баъзи фикрларни ўзининг “Анис ул-обидийн” номли китобида ҳам зикр қилгани ҳақида ёзади³⁴⁹.

Асарнинг 222^а-варағидан бошлаб ақоид илмига тааллуқли бўлган масалалар баён қилинади.

Шундан сўнг, асарда фикҳ масалаларига кенг ўрин берилган. Бу ерда Чархий Шамс ул-Аимма Сарахсий “Фикҳ”идан, Имом Муҳаммаднинг “Наводир”идан, муаллифи кўрсатилмаган “Тухфат ул-масойил” китобидан, “Фатовои Сирожия”, Имом Зоҳиднинг “Фотово”сидан фойдаланган.

Чархий ислом маданиятида илм ўрганишга катта аҳамият берилганини, олим ҳам, илм ўрганувчи ҳам Худо томонидан ҳамда халқ томонидан эъзоз ва икромга сазовор эканлиги ҳақида ёзади. У бу борада қуйидаги ҳадисни келтиради: “Олим ва толиби илм бир қишлоқдан ўтсалар Худойи таъоло шу қишлоқ гўристонидан

³⁴⁴ Ўша асар, 220^б-бет.

³⁴⁵ Ўша асар, 222^а-бет.

³⁴⁶ Рисола дар манокиб ва ақоид, 221^б-бет.

³⁴⁷ СВР. т. VI, № 4863.

³⁴⁸ Тоҳир ибн Аҳмад бин Абдурашид ал-Бухорий. Хулосат ул-фатово. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 12196.

³⁴⁹ Чархийнинг мазкур асари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

азобни қирқ кунгача кўтаради”. Бу ҳадисда олим ва талабанинг нақадар азиз ва муҳтарам тутилгани кўриниб турибди. “илм ва уламанинг фазилатлари ҳақидаги ҳадислар жуда кўпдир, - деб ёзади Чархий, - улардан баъзиларини биз ўзимизнинг “Анис ул-обидийн” китобимизда зикр қилганмизки, бу мухтасарга буларнинг ҳаммаси сиғмайди”³⁵⁰. Чархий бу ерда ҳам мазкур рисоласини “Мухтасар” деб атаётганига диққат қилмоқ керак.

Асарнинг кўчирилган йили кўрсатилмаган. Бироқ у чоршанба куни сафар ойида Оймуҳаммад валади домла Одина Муҳаммад хўжа Иштихоний томонидан кўчирилгани ёзиб қўйилган³⁵¹.

Чархий ўзининг юқоридаги асари орқали давлат бошлиқларига ва ҳокимларига мамлакатни бошқаришда ҳам одоб-ахлоқ юзасидан ҳам сиёсий томондан панду насиҳат бергани кўриниб турибди.

Китоб мазмуни билан танишиш шуни кўрсатадики, Чархий ислом тарихи билан ҳам шуғулланган. Унда реал тарихий воқеалар диний тасаввурлар билан қўшилиб кетган. Лекин давлатни бошқариш, шоҳ ва умуман давлат бошлиқларининг маълум хислатларга эга бўлиши, ахлоқий фазилатлар, жаннат ва дўзахга тушишларнинг фарқи ва хислатлари ҳақидаги фикрлар Чархий дунёқарашининг муҳим томонларини аниқлашда маълум аҳамиятга эгадир.

Мазкур асар ҳозирги даврда ҳам мустақил Ўзбекистонни бошқаришда ҳамда уни келажакда бутун жаҳон миқёсига олиб чиқишда фойдадан холий бўлмайди деган умиддамиз.

Шундай қилиб, биз Чархийнинг илмий мероси ва унинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид фикрлари билан танишиб чиқдик. Ҳақиқатан ҳам, Чархий ўз устози Баҳоуддин Нақшбанднинг: “Ҳам хитоб билан, ҳам китоб билан бизнинг йўлимизни тарғиб қилгин” деган кўрсатмасига тўлиқ амал қилди. Бу соҳага бағишлаб асарлар ижод қилди. Шогирдларга эса оғзаки таълим берди. Шу ерда Чархийнинг шогирдлари бўлганми деган савол туғилиши табиий. Чархийнинг шубҳасиз жуда кўп шогирдлари бўлган, бироқ уларнинг номи бирорга мақомот ёки тазкираларга тушмаган. Лекин манбаларда нақшбандия тариқатининг йирик вакилларида бири Хожа Аҳрор Валий

³⁵⁰ Рисола дар маноқиб ва ақоид, 225^а-бет.

³⁵¹ Ўша асар, 248^б-бет.

унга кўл бериб, Чархийни ўзига пир деб тан олиши ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган. Хожа Аҳрордек инсон Чархийни ўзига пир деб ҳисоблаши, унинг нақадар билимдон ва улур зот эканлигидан далолатдир³⁵². Хожа Аҳрор Валий Чархийнинг асарларини ўқиган ва улардан фойдаланган. У Чархийнинг “Рисолаи унсия” асарини бир неча марта тилга олгани “Рашаҳот” китобида қайд этилади. Чархийнинг “Рисолаи қудсия” асари охирида Абу Саъид Абулхайрнинг “Ҳавроний” аталмиш машҳур рубойисига ёзган шарҳи бор. Хожа Аҳрор Валий ҳам мазкур рубойига устозидан илҳомланиб, шарҳ ёзган бўлиши аҳтимолдан холий эмас³⁵³.

Маълумки, кейинги асрларда кўпгина мутасаввиф олимлар томонидан нақшбандия тариқатига оид асарлар ёзилди. Жумладан, ўз даврининг таниқли олими Мулла Аҳмад (XVIII аср) ўзининг “Вирд ул-муридийн” (“Муридлар вазифаси”) асарини шариат ва тариқат масалаларини баён этишга бағишлаган. Бу асарни ёзишда у кўпгина тариқат машойихларининг ҳикматли сўзларидан ва асарларидан фойдаланган. У Нажмуддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, қатори Яъқуб Чархий асарларидан ҳам парчалар келтирган³⁵⁴. Унинг, Ибн Камол Мазҳарий (Ибн Акил) ўзининг “Вазий ул-баён” асарида Чархийнинг “Тафсири Чархий” асаридан фойдаланганини ёзади³⁵⁵.

Нақшбандия тариқати асосан XIX асргача ривожланиб борди. Мазкур тариқат кўпгина мусулмон ҳудудларини, шунингдек Ҳиндистондаги мусулмонлар зич яшайдиган жойларга ҳам тарқалиб борди³⁵⁶. Одамларни камолот сари етаклашда, комил инсонни тарбиялашда, мамлакатларда тинчлик барпо бўлишида бу таълимот катта сиёсий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлди. Нақшбандия тариқатининг ривожланиши ва мустаҳкам барқарор бўлишида эса шубҳасиз Мавлоно Яъқуб Чархий хизматлари беқиссир.

³⁵² Кутибаев З.И. *Ходжа Убайдаллах Аҳрор и его...*, с. 29.

³⁵³ Хожа Аҳрор Валий. *Рисолаи ҳавронийя*. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 507/1, 5-бет; *Нақшбандийя тариқатига оид кўлөзмалар фикристи*, 22-бет.

³⁵⁴ СВР, т. VIII, № 5997, 437-бет; Мулла Аҳмад. *Вирд ул-муридийн*. ЎЗР ФА ШИ хазинаси, инв. № 8296; *Нақшбандийя тариқатига оид кўлөзмалар фикристи*. 90-б.

³⁵⁵ СВР, т. XI, № 7414.

³⁵⁶ Тиллабаев Р.А. *Среднеазиатские географические сочинения...*, с. 43.

ХУЛОСА

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг, ўзимизнинг миллий қадриятларимизни тиклашга, ўзлигимизни англашга кенг йўл очилди. Айниқса, тарихимизни оқилона ўрганиш ҳозирги кунларда турган долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда.

Собиқ Иттифоқ даврида қораланиб келинган тарихий шахслар, диёримиз мустақилликка эришгандан сўнг, қайта дунёга келишди десак, асло муболаға бўлмайди. Жумладан, Амир Темур, Хожа Аҳрори Валий, Хусайн Бойқаро ва бошқалар шахсини келажак авлодга ҳаётларини холисона ёритиб бериш олимлар олдида турган асосий вазифалардан биридир. Тарихни тўғри ёритиш билан бир қаторда дин, тасаввуф, ислом фалсафасининг ва унинг тарихини ҳам тўғри талқин қилиб бериш ҳозирги кун талаби бўлиб қолди.

Ҳаммага маълумки, Ислом динида тоат-ибодатдан ташқари, одоб-ахлоқ, илм-фан ривожига ҳам асосий масалалардан биридир. Ислом дини бошқа даврларда бўлганидек, кишиларда юксак одоб-ахлоқ каби фазилатларни инсон онгига синдиришда муҳим роль ўйнайди.

Тасаввуф тариқатида дунёни диний талқин этишда, аввало Худо буюрган амалларни бажаришга интилиш асосий ўринни эгаллайди. Лекин айни пайтда тасаввуф тариқатида амал ва эътиқоддан ташқари, ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, меҳру шафқат каби ғоялар борки, жамиятимиз учун улар доимо зарур бўлади. Тасаввуф таълимоти, мафкураси бағрида турли оқимлар, яъни тариқатлар мавжудлигини ҳам таъкидлаш керак.

Мазкур оқимлар Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг авж олган. Жумладан, кубравия, суҳравардия, мавлавия, чиштия, бектошия, қодирия, неъматулоҳия, нақшбандия ва бошқа кўплаб оқимлар вужудга келган³⁵⁷.

Ўрта Осиёдаги тасаввуф тариқатини асосан учта кўзга кўринган йирик таълимотлар ташкил этади. Булар кубравия, ясавия ва нақшбандия тариқатларидир.

Айниқса, XIV-XV асрларда Ўрта Осиё ва Хуросонда тасаввуф оқимларидан бири нақшбандийлик кенг тарқала бошлади. Мазкур оқимнинг ғоялари оддий меҳнаткаш ва ҳунармандлар орасида тез ёйила борди. Чунки нақшбандия тариқатида ҳар бир киши ҳалол меҳнат қилиб, ўз кўл кучи билан кун кўриши лозим эди. Нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) “Дил ба ёру, даст ба кор”

³⁵⁷ Алиқулов Ҳ. Жалолiddин Давлатийом Кутубхонасином, 1992. - Б. 14.

(Дил ёр (Аллоҳ)да, қўл меҳнатда бўлсин”) деган ғояни илгари сурди. Баҳоуддин Нақшбанднинг таълимоти XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярми, яъни Темур ва темурийлар салтанати билан бевосита боғлиқдир. Бу давр ичида Темур ва темурийлар мамлакатни ижтимоий-сиёсий томондан бошқарардилар. Темур ва темурий шаҳзодалар давлатни идора қилишда салтанат ва мамлакат равнақини ошириш учун, шунингдек, аҳолини тинч-тотув яшашларида ислом динига суяниб иш олиб бордилар. Бунда Темурийнинг пирлари Бобойи Самосий ва Амир Кулол унга катта ёрдам кўрсатдилар. Шунини айтиб ўтиш керакки, нақшбандия тариқатининг риқожданишида кейинги даврларда ўз ҳиссаларини қўшиб келган шайхлар, жумладан, Хожа Аҳрори Валий, Махдуми Аъзам ва бошқалар тўғрисида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Аммо Баҳоуддин Нақшбанд билан бирга бўлган, унинг таълимотини ва ғояларини ўз қўлоқлари билан эшитган, шунга асосланиб, китоблар ёзган шоғирдлари ҳақида бирорта йирик илмий тадқиқот олиб борилмаган. Ваҳоланки, унинг шоғирдлари нақшбандия тариқатини ривожлантиришда ва сақлаиб қолишида катта хизмат кўрсатганлар. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг тўрт халифаси Алоуддин Аттор (ваф. 1400), Алоуддин Ғиждувоний (XIV аср), Мухаммад Порсо (ваф. 1420) ва Яъқуб Чархий (ваф. 1447) тасаввуф тариқатида нақшбандия таълимотини халқ орасида ёйишда ва ривожлантиришда ўзларининг меҳнатларини аямадилар. Айниқса, Баҳоуддин Нақшбанднинг тўртинчи халифаси бўлмиш Яъқуб Чархий ўз даврининг машҳур мутасаввиф олими ҳисобланади. Шунга қарамай, у ҳақда шу пайтгача ҳали йирик бир илмий тадқиқот иши амалга оширилмади. Биз мазкур ишimizда шундай мақсадни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

Илмий тадқиқотимиз жараёнида манбаларга суялган ҳолда Яъқуб Чархийнинг ҳаёти ва унинг ижодини ёритиб беришга ҳаракат қилдик ҳамда унинг тариқат, фикр, тафсири, давлатчиликка оид ёзилган кўпгина асарларини таҳлил қилдик. Чархий ўз асарларида фалсафага оид кўплаб масалаларни илгари сурган, одоб-ахлоқ ва илм-фанни ўрганишга тарғиб этган. У “Тафсири Чархий” асарида Қуръони Карим оятларидаги айрим сураларни тафсири қилиш орқали ўзининг фалсафий, тасаввуфий ва диний фикрларини кенг талқин қилиб тушуштириб берган.

Ўтмишда яшаган кўпгина адиблар ўз асарларида одоб-ахлоқ, илм-фан ривожини, устоз-шоғирд ўртасидаги муносабат каби масалаларга ўз диққатларини қаратганлар. Масалан, Ҳалолуддин Давоний (XV аср) ўзининг “Ахлоқи Ҳалолӣ”, Воиз Кошӣфий “Ахлоқи Муҳсинӣ” асарларида юқоридаги масалаларга жиддий эътибор берганлар.

Чархий ҳам ўз салафлари изидан бориб, асарларида нафақат одоб-

ахлоқ, илм-фанга оид масалаларни, балки давлатни бошқариш ва давлат раҳбари қандай фазилатларга эга бўлмоғи, нималарга кўпроқ эътибор бермоғи тўғрисида ҳам батафсил маълумот, тавсия ва йўлланма беради.

Бизнинг Чархий ҳақида олиб борган илмий тадқиқот ишимиздан қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Чархий ўз даврининг етук мутасаввиф олими, файласуф, фақиҳ, муфассир ва шоирдир. У мазкур соҳаларга бағишланган қимматли асарлар муаллифидир. Чархий нақшбандия таълимотиининг ривожланишига ва халқ орасида ёйилишига ўз асарлари билан ва муридлари орқали олиб борган озғак тарғиботи билан катта хизмат кўрсатди. Ўрта Осиёнинг кўзга кўринган шайхи Хожа Аҳрорнинг унга мурид бўлишининг ўзи бунга ёрқин далил бўлади олади.

2. Чархий ислом фалсафасини яхши билган ва бу соҳадаги асарлар билан фалсафа тарихида из қолдиролган олим эди. Унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари “Тафсири Чархий”, “Рисолаи дар маноқиб ва ақоид” асарларида ўз ифодасини топган. Унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари “Рисолаи қудсия” асарида баён қилиб берилган.

3. Чархий давлатчилик ҳақидаги кўрсатмалари билан мусулмон подшоҳларининг ва ҳокимларининг мамлакатни бошқаришдаги мавқеини кўрсатиб берди ва бу соҳада 20 та қондасини баён қилиб берди. Уларда халқ манфаатини кўзлаш ва мамлакатни обод қилиш ҳар бир давлат арбобининг муҳим вазифаси эканини очиб берди.

4. Чархий динни ҳар хил нотўғри оқимлардан тозалаш ҳақидаги фикрларини “Тафсир” ҳамда “Маноқиб” асарларида баён қилди. У ўзидан олдин яшаб ўтган олимларнинг фикрларини давом эттирди.

5. Чархий фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) соҳасида қалам тебратиб, бу соҳадаги фикрларини “Рисолаи фароиз” асарида баён қилди. Мерос тақсими (илми фароиз)га бағишланган Ибн Ҳисомнинг шеърӣ асарига шарҳ ёзди ва уни кенг шарҳлаб берди.

6. Чархийнинг кўпдан бери номи ва миқдори чалкаш бўлиб келаётган асарларининг умумий сони ва уларнинг аталиши тартибга солинди ва бу соҳадаги чалкашликка чек қўйилди. Ҳар бир асарнинг қисқача мазмуни очиб берилди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Чархий нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва уни давом эттирган ҳамда ривожлантирган олим бўлиб, нақшбандия тариқати тарихида катта мавқега эга бўлган. Диний, тасаввуф, одоб-ахлоқ ва фикҳга оид асарлари билан Ислом маданияти тарихида ҳам ўзидан ўчмас из қолдиролган. Унинг ижодини ҳар томонлама ўрганиш эса маданий ва маънавий ҳаётимиз тарихини ўрганишда катта қимматга эгадир.

Фойдаланилган адабиётган рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 382 б.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1998. - 431 б.
4. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - Т.: Ўзбекистон, 1999. - 413 б.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Нашрга тайёрловчи филол.ф.н. А.Ирисов. - Т.: Халқ мероси, 1993. - 222 б.
6. Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Танланган асарлар. II-жилд. - Т.: Фан, 1965. - 537 б.
7. Алиқулов Ҳ., Омонбоева Р. Жомий ва Давоний таълими тарбия ҳақида. - Т.: Ўқитувчи, 1981. - 54 б.
8. Алиқулов Ҳ. Жалолиддин Давоний. - Т.: Ўзбекистон, 1992. - 71 б.
9. Амир Темури ўғитлари. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: Бўрибой Аҳмедов, Акрам Аминов. - Т.: Наврўз, 1992. - 63 б.
10. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. - Т.: 1991. - 212 б.
11. Бартольд В.В. Мир-Али-Шир Навоий ва политическая жизнь. Соч., ч. 2. - М.: Наука, 1964. - 654 с.
12. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч., ч. 2. - М.: Наука, 1964. - 654 с.
13. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Изб. труды, т. 3. - М.: Наука, 1965. - 523 с.
14. бабаджанов Б.М. Политическая деятельность шейхов накшбандийа в Мавераннахре (I пол., XVI в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1996. - 23 с.
15. Бобохонов Ш., Абдулазиз М. Нақшбандийа тариқатига оид қўлёзмалар фикристи. - Т.: Мовароуннахр, 1993. - 127 б.
16. Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. - Т.: Маънавият, 1994. - 23 б.
17. Бўриев О., Тошев Н. Жалолиддин Мангуберди. - Т.: Фан, 1999. - 67 б.
18. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. - Т.: Ёзувчи, 1993. - 94 б.
19. Валихўжаев Б., Зоҳидий А. Саййид Аҳмад Мавлоно

Жалололидин Хожагий Косоний Махдуми Аъзам. - Т.: Маънавият, 1993. - 40 б.

20. Герман Вамбери. История Бухары. т. I-II. - / Перевод А.И.Павловского. - Спб.: Б.И., 1873. - 226 с.

21. Жалололидин Мангуберди – ватан, юрт, ҳимоячиси // мавзуидаги халқаро конференция материаллари: Маър. тез. – Урганч: 1999. - 313 б.

22. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома - Т.: Фан, 1960. - 414 б.

23. Зиётов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси. - Т.: Халқ мероси, 2000. - 26 б.

24. Идрис Шоҳ. Нақшбандий тариқати. / Ўзбек тилига Ваҳоб Рўзиматов таржимаси. - Т.: Фан, 1993. - 62 б.

25. Ирисов А. Чаҳорёрлар. - Т.: Фан, 1993. - 63 б.

26. Ирисов А. Форобий адиб. - Т.: Фан, 1975. - 45 б.

27. Исломий Ҳ. Ипор ҳид ила тувилган ориф. (Хожа Баҳоддин Нақшбанд). - Т.: Мовароуннаҳр, 1995. - 39 б.

28. Исломий Ҳ. Алишер Навоий ва Хоразм авлиёлари. - Т.: Фан, 1998. - 66 б.

29. Исломий Ҳ. Абу Мансур Мотуридий. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - 28 б.

30. Ислом. Справочник: Фалс.ф.д. М.А.Усмонов таҳрири остида. - Т.: ЎзСЭнц., 1989. - 334 б.

31. Каримов Э.Э. Роль, место и социальные позиции духовенство Мавераннахра в XV в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Ташкент, 1990. - 159 с.

32. Кара М. Тақиялар ва зовиялар. - Истамбул, 1977. - 320 б.

33. Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. – Самарқанд: Суғдиёна, 1994. - 93 б.

34. Комилов Н. Тасаввуф. I-китоб. - Т.: Ёзувчи, 1996. - 271 б.

35. Қутибаев З. А. Хожа Аҳрор Валий. - Т.: Фан, 1996. - 157 б.

36. Қутибаев З.А. Ходжа Убайдаллах Аҳрар и его место в социально-политической и духовной жизни Мавераннахра XV века: Автореф. дисс. ... док. ист. наук. - Ташкент, 1998. - 57 с.

37. Маънавият юлдузлари. - Т.: Халқ мероси, 1999. - 396 б.

38. Махдуми Аъзам Даҳбедий: Тадқиқотчи-таржимон ва изоҳлар муаллифи Жабборов Ҳ. - Т.: Маънавият, 1993. - 42 б.

39. Маҳмуд Асъад Жўшон. Ислом, тасаввуф ва ахлоқ. Тар-

жимон, сўнгсўз муаллифи Сайфиддин Сайфуллоҳ. - Т.: Истиқлол, 2000. - 240 б.

40. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей института востоковедения: Выпуск 3 - М.: Наука, 1975. - 443 с.

41. Мирзо Улугбек Мухаммед Тарагай. Зиджи джажижи Гурағони. Новые Гурағоновы астрономические таблицы. / Вступительная статья, перевод комментариев и указатели А.А.Ахмедова. - Т.: Фан, 1994. - 456 с.

42. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи: Б.Ахмедовнинг қирғиш сўзи, изоҳлар ва таҳрири остида, форсчадан Б.Ахмедов, Н.Норқулов, М.Ҳасанийлар таржимаси. - Т.: Чўпон, 1994. - 251 б.

43. Мирхондиннинг “Равзат ус-сафо” асарида Жалалиддин Мангуберди зикри / Сўзбоши ва тадбир муаллифи М.Ҳасаний. - Т.: Фан, 1999. - 28 б.

44. Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Таржимонлар: Баҳриддин Умрзоқ, Абдумурод Тилав. - Т.: Мовароуннаҳр, 1999. - 99 б.

45. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тулган ўрни ва роли. - Т.: Фан, 1993. - 56 б.

46. Наврўзова Г., Сафарова Н. Амир Кулол ВА Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий дунёқарашлари. - Бухоро: Бухоро, 1996. - 98 б.

47. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан таржимон А.Расулов. - Т.: Фан, 1986. - 108 б.

48. Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. - Т.: Фан, 2001. - 102 б.

49. Остроумов Н. Уложение Тимура. - Казан, 1894. - 145 с.

50. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. - Л.: 1966. - 399 с.

51. Рюи Гонзалес де-Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406 гг. - М.: Наука, 1999. - 384 с.

52. Султон И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. - Т.: Фан, 1994. - 87 б.

53. Тавҳид. - Т.: Меҳнат, 1991. - 32 б.

54. Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳ.Караматов таржималари. Сўзбоши ва изоҳлар, умумий таҳрир акад. Б.Ахмедов. - Т.: Нашриёт-маъбаа бирлашмаси, 1991. - 141 б.

55. Тиллабаев Р.А. Среднеазиатские агиографические сочинения XV-XVI вв. как исторические источник (жития шейхов накшбандиев) . Автореф. ... док. ист. наук. - Ташкент, 1994. - 54 с.
56. Тримигэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ. под ред. и о предисловием О.Ф.Акимушкин. - М.: Наука, 1989. - 328 с.
57. Туляганов А.А. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи ("Темур тузук"лари асосида). Юридик ф.д. ... дисс. - Тошкент, 1995. - 226 б.
58. Уватов У. Абдулқосим Маҳмуд аз-Замахшарий. - Т.: Халқ мероси, 1995. - 72 б.
59. Урунбаев А. Письмо-автографы Хаджа Ахрар Вали из «Альбома Навои». - Т.: Фан, 1982. - 160 с.
60. Усмонов О. Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. - Т.: Университет, 1993. - 34 б.
61. Усмон турар. Тасаввуф тарихи: Таржимон Нодирхон Ҳасан. - Т.: Истиқлол, 1999. - 180 б.
62. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. - Т.: Фан, 1994. - 78 б.
63. Хайруллаев М.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. - Т.: Ўзбекистон, 1995. - 238 б.
64. Хайруллаев Фараби – крупнейший мыслитель средневековья. - Т.: Фан, 1973. - 100 с.
65. Хайруллаев М.М. Абу Наср Фараби. - М.: Наука, 1982. - 301 с.
66. Хайруллаев М.М. Абу Наср Форобий. - Т.: Фан, 1961. - 88 б.
67. Хидоя. Комментарии мусульманского права. - Т.: Ўзбекистон, 1994. - 479 с.
68. Хожа жаҳон – Хожа Абдулхолиқ Фиждувоний / Нашрга тайёрловчи таржимон ва изоҳ муаллифлари – Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли, Гулбаҳор Музаффар қизи. - Т.: Наврўз, 1994. - 34 б.
69. Хоразмшоҳ жалолидин Мангуберди (даври, маданий ҳаёт, мабалаар) / Таҳрир ҳайъати: ЎзР ФА акад. М.М.Хайруллаев, т.ф.д. А.Ўринбоев, т.ф.д. М.Исҳоқов. - Т.: Фан, 1999. - 106 б.
70. Хусейнова А.А. Общечеловеческие ценности в мировоззрение Абдурахмана Джами: Автореф. ... канд. филос. наук. - Ташкент, 1994. - 164 с.
71. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Таржимон О.Б.ўриев. - Т.: Фан, 1994. - 285 б.

72. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. I. - Т.: Фан, 1952. - 280 б.
73. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. IV. - Т.: Фан, 1957. - 560 б.
74. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. VI. - Т.: Фан, 1963. - 736 б.
75. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. VII. - Т.: Фан, 1964. - 554 б.
76. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. VIII. - Т.: Фан, 1967. - 798 б.
77. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. IX. - Т.: Фан, 1971. - 1971. - 600 б.
78. Шарқ қўлёзмалари мажмуаси (СВР). т. XI. - Т.: Фан, 1987. - 445 б.
79. Шодиев Р. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии / Дисс. ... канд. ист. наук. — Самарканд, 1993. - 240 с.
80. Қаюмов А. Бу оҳанг ила бўлғайсен Нақшбанд. - Тошкент: 1993. - 26 б.
81. Қориев О. Ал-Марғиноний — машҳур фикҳшунос. - Т.: Халқ мероси, 2000. - 45 б.
82. Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. - Т.: Фан, 1990. - 54 б.
83. Ҳасаний М. Баҳоуддин балогардон. - Т.: Ёзувчи, 1995. - 206 б.
84. Ҳасаний М. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. - Т.: Халқ мероси, 2000. - 44 б.
85. Ҳидояттов Г. Менинг жонажон тарихим. - Т.: Ўқитувчи, 1992. - 318 б.
86. Файблар ҳайлидан ёнган чироклар. - Т.: Ўзбекистон, 1994. - 334 б.
87. Edited by A.A.Godlas. Habith and the Qubsiya of Khwaja Rarsa // Remembrance. Proceedmgs of tne First Annual Intemational Milad an-Nabi Conference. - Chicago, 1999. - P. 1-24.
88. The elite possessions of the manuscripts al bayruni institute for jriental studies Tashkent. - Dubai - Tashkent, 1999. - P. 180.
89. By Charles Rieu. Ph.D. Catalogue of the persian manuscripts in the bpitish museum. - Volume. III. - P. 1229.

90. ابو المحسن محمد باقر. مقامات خواجه بهالدین نقشبند.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 398.
91. باسطخان ابن زاهدخان. فرهنگ المبسوط.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 892.
92. بیست گفتار در مباحث علمی و فلسفی و ملامی و فرق اسلامی. دکتر مهدی محقق -
تهران، 1363/1943
93. تحفة الزائرین. محمدی نخدم مطبه سی. تاشقند، 1910
94. ترجمه تفسیر جرخی. مترجم همدانی حاجی.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 7180.
95. جلال الدین دوانی. اخلاق جلالی.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 7703.
96. جنگنامه امیر تیمور کورکان. تاشقند، 1910
97. حزینی. جواهر الابرار من امواج البحار. ترکیه. کیزیری، 1995
98. خواجه احرار ولی. فقرات احراریه.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 5822.
99. خواجه احرار ولی. رساله حواریه.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 507/1.
100. سراج الدین اوشی. بد الامالی ترجمه سی. قازان، 1903
101. سید علی همدانی. زخیرت الملوك.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 8341.
102. سرف الدین علی یزدی. ظفرنامه.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 10068.
103. صلاح ابن مبارك البخاری. انیس الطالبین و عدت السالکین.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 2520/1.
104. صف الله یار ابن الله قلی. ثبات العاجزین.
ЎзР ФА ШИ, инв. № 7153/1.

105. عبدالرحمان جامى. نفحات الانس من حضرات القدس. لکنو، 1399
106. عليشير نوانى. نسانم المحبت من شمانم الفتوت.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 5420.
107. غياس الدين محمد. غياس اللغات. كانبور، 1890
108. فخر الدين على صفى. رشحات عين الحيات. لکنو، 1890
109. فهرست. كتابخانه مركزى دانشگاه تهران. تهران، 1338، № 20
110. كتاب فهرست. تهران. 1308/1890. آستان قدسى رضوى، № 10
111. لغت نامه. على اكبر دهخدا. جلد 50 تهران، 1338/1919.
112. ملا لحمد. فرد المریدین.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 8296.
113. محمد داراشكوه. سفینه الاوليا. كانبور، 1900
114. محمد پارسا. رساله قدسيه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 2517/VII.
115. محمد پارسا. مقامات خواجه علاالدين عطار.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 2520/II.
116. محمد طاهر ايشان. تذكره نقشبنديه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 855.
117. محمد الومخشرى. الكشاف.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 7946.
118. مجموعه غزليات.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 3326.
119. مير عبدالاول. مسموعات. ايستمبول، 1996
120. نجم الدين لبو قدس النسفى السمرقندى. قنديه. سمرقند، 1909
121. واعظ كاشفى. اخلاق محسنى.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 11336.
www.ziyouz.com kutubxonasi

122. واعظ کاشفی. جواهر التفسیر لتحفة الامیر.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 4388/I.
123. یعقوب چرخى. رساله انسیه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 4200
124. یعقوب چرخى. رساله انسیه. لکنو، 1288
125. یعقوب چرخى. رساله قدسیه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 9801/III.
126. یعقوب چرخى. رساله ابدالیه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 9351/III.
127. یعقوب چرخى. شرح اسماء الله.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 6374/IV.
128. یعقوب چرخى. تفسیر چرخى.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 12518.
129. یعقوب چرخى. رساله علم فرائض.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 7131.
130. یعقوب چرخى. رساله منظومه.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 5478/V.
131. یعقوب چرخى. رساله در مناقب و عقائد.
ЎЗР ФА ШИ, инв. № 5478/VI.

ҚЎЛЁЗМА ВА ТОШБОСМАЛАР, МАҚОЛАЛАР:

132. Абдуллаев И. Нақшбандия – оламшумул таълимот // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1993. - № 9-10. - Б. 55-58.
133. Абдумалик Ориф. Навоий сўфийми ёки мутасаввифми? // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. - 1994. - Б. 217-227.
134. Азимжонова С., Валиева Д. Заҳириддин Муҳаммад Бобур / Буюк сиймолар, алломалар. - Тошкент, 1996. 2-китоб. - Б. 112-116.
135. Аҳмедов Б. Темур тузуклари // Шарқ юлдузи. - 1989. - № 8. - Б. 127-130.
136. Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати // Мулоқот. - 1994. - № 3-4. - Б. 39-40.
137. Аҳмедов Б. Улугбек // Буюк сиймолар, алломалар. - Тошкент, 1995. 1-китоб. - Б. 19-27.
138. Бўриев О., Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо // Буюк сийсолар, алломалар. - Тошкент, 1996. 2-китоб. - Б. 47-51.
139. Бўриев О., Ҳасанов М. Яъқуб Чархий // Мулоқот. - 1995. - № 7-8. - Б. 42-44.
140. Имомназаров М. Алишер Навоий // Буюк сиймолар, алломалар. - Тошкент, 1996. 2-китоб. - Б. 71-76.
141. Каримов Э.Э. Некоторые аспекты политической и религиозно-философской практики тариката нақшбандийа в Мавераннахре XV в. // Из истории суфизма: Источники и социальная практика. - Ташкент, 1991. - С. 74-89.
142. Раззоқова М. Яъқуб Чархий – нақшбандия тариқатининг йирик вакили // Шарқшунослик. - Тошкент, 1997. - № 8. - Б. 117-122.
143. Раззоқова М. Мавлоно Яъқуб Чархийнинг устози // Шарқшунослик. - Тошкент, 1999. - № 9. - Б. 55-57.
144. Раззоқова М. “Тафсири Чархий” асарининг туркий таржимаси // Шарқшунослик. - Тошкент, 2000. - № 10. - Б. 91-97.
145. Усмонов О. Мир Саййид Барака ва Соҳибқирон // Тошкент оқшоми. - 1996. - 13 сентябр.
146. Файзиев Т. Ҳусайн Бойқаро // Буюк сиймолар, алломалар. - Тошкент, 1996. 2-китоб. - Б. 82-84.
147. Хайруллаев М.М. Абу Наср Форобий // Буюк сиймо

МУНДАРИЖА

Мавлоно Яъқуби Чархий 3

I БОБ. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда ижтимоий ва маданий ҳаёт, нақшбандия таълимоти ва Яъқуб Чархий

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт ва нақшбандия таълимоти 10

Мавлоно Яъқуб Чархий ҳаёти ҳамда фаолияти 21

II БОБ. Яъқуб Чархийнинг илмий меросида ижтимоий-маънавий масалалар

Чархий тасаввуф ва ахлоқ ҳақида 34

Чархийнинг тафсир ва фикҳга оид асарлари 50

Чархийнинг “Рисола дар маноқиб ва ақойид” асари 78

Хулоса 99

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 102

МАВЖУДА РАЗЗОҚОВА

МАВЛОНО ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(Илмий мероси)

Муҳаррир:

Акрам Дехқон

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Асқар Ёқубжонов

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АИ № 230. 2012 йил 16 ноябрь

Теришга 2012 йил 27 ноябрда берилди.

Босишга 2013 йил 04 январда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆. «Virtec Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

7 шарт. б.т. 5,6 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 02-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru
www.ziyouz.com kutubxonasi